

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. Бекетова

М. С. Лисенко

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

*(для студентів 2 курсу денної форми навчання
за напрямом підготовки 6.170202 «Охорона праці»)*

ХАРКІВ
ХНУМГ
2014

Лисенко М. С. Конспект лекцій з дисципліни «Культурологія» (для студентів 2 курсу денної форми навчання за напрямом підготовки 6.170202 «Охорона праці») / М. С. Лисенко; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Х. : ХНУМГ, 2014. – 117 с.

Автор: к. іст. н., доц. М. С. Лисенко

Рецензент: к. філос. н., доц. І. М. Рассоха

Рекомендовано кафедрою історії і культурології,
протокол № 6 від «27» січня 2014 р.

ЗМІСТ

Вступ	4
Лекція 1. Діяльнісний підхід у культурології	5
Лекція 2. Культура та природа	15
Лекція 3. Культура та цивілізація	37
Лекція 4. Компаративний аналіз культур	48
Лекція 5. Еволюція культури	64
Лекція 6. Культурний простір та зв'язки	74
Лекція 7. Ідея «прогресу»	84
Лекція 8. Контекстуалізація	94
Лекція 9. Етнічні культури в умовах глобалізації	102

ВСТУП

Курс «Культурологія» дає можливість студентам систематично досягнути культурологічні надбання світу і діяльність людства. Через призму культурології як науки суб'єкт навчального процесу має можливість формувати об'єктивні знання щодо закономірностей та функціонування культури в усій повноті вияву цього багатомірного феномена в різних регіонах земної кулі. Зокрема, через призму двох напрямків: особистісного формування людини та універсального засобу суспільного життя. Це дає можливість пояснити цілісну картину світу, уявити собі спільність людської цивілізації, в якій кристалізується внутрішнє багатство неповторних національних культур.

В основі культурологічних досліджень є система завдань. Основні з них:

- вивчати моделі культурологічних досліджень;
- аналізувати системи культурних феноменів різних регіонів;
- уміти виявляти розбіжності (спільне-відмінне) у культурах окремих суб'єктів (країн) і регіонів;
- вивчати системні коди культур;
- уміти виявляти впливи різних типів культур один на одного.

Комплекс знань із культурології має мету: спрямовувати студентів у творчо-пошукове русло через особистісну орієнтацію в сукупності цінностей сучасного світу, диференційовано підходити до різноманітних мистецьких надбань, аналізуючи їх. Тому у даному курсі у концентрованому вигляді відображаються цінності минулого і сучасного, явища довкілля розкриваються у всій динамічності та багатошаровості: від переживання до знання, від передчуття до ідеї, від підсвідомого до свідомого, від інтуїтивно-ліричного до загального. Ця властивість культурології – виявляти за конкретикою життя глибинні таємниці та розмаїття світу є важливою для розвитку особистості. Курс «Культурологія» сприяє закладанню у пам'ять студентів базових, ключових понять, які складають теоретичну основу для розуміння проблематики культури.

Курс культурології складається з двох модулів і дев'яти тем.

ЗМ1. Культура як соціальний феномен:

Навчальні елементи

1. Діяльнісний підхід в культурології.
2. Культура та природа.
3. Культура та цивілізація.
4. Компаративний аналіз культур.

ЗМ 2. Культурна динаміка та еволюція:

Навчальні елементи

1. Еволюція культури.
2. Культурний простір та зв'язки.
3. Ідея «прогресу».
4. Контекстуалізація.
5. Етнічні культури в умовах глобалізації.

З метою проблемного засвоєння культурології в кожній темі лекції розроблено:

- основні поняття і категорії;
- план заняття;
- література;
- запитання і завдання для самостійної роботи;
- тематика рефератів.

Хочеться сподіватися, що цей курс лекцій зможе прислужитися нашому студентству, розвитку його ерудиції та культури.

Лекція 1. Діяльнісний підхід в культурології

Основні поняття і категорії:

- ✓ *культурологія;*
- ✓ *європоцентризм;*
- ✓ *історія культури;*
- ✓ *науки про культуру;*
- ✓ *еволюціоністська, психологічна, функціоналістська, структурно-антропологічна та постмодерністська концепція.*

План заняття

1. *Актуальність культурології.*
2. *Загальна характеристика культурології як наукової дисципліни.*
3. *Метод і предмет культурології.*
4. *Концепції культурології.*

Література

1. Гуревич П.С. *Культурология: Учебник.* — М., 2000.
2. Межуев В.М. *Классическая модель культуры: проблема культуры в философии Нового времени // Культура: теории и проблемы.* — М., 1995.
3. Розин В.М. *Введение в культурологию.* — М., 1997.
4. Розин В.М. *Культурология. Учебник для вузов.* — М., 1999.
5. *Энциклопедический словарь по культурологии / Под ред. АА. Радугина.* — М., 1997.

1. Інтерес до культури в наші дні визначається багатьма обставинами. Сучасна цивілізація стрімко перетворює оточуючий світ, соціальні інститути, побут. У зв'язку з цим культура визначається як фактор творчого життєвого устрою, невичерпне джерело суспільних нововведень. Звідси виходять наміри виявити потенціал культури, його внутрішні резерви, відшукати можливості її активізації. Розглядаючи культуру як засіб людської самореалізації, можна виявити нові імпульси, які можуть впливати на історичний процес, на саму людину.

Ось чому в сучасній філософії проявляється зацікавленість до культури як до фактору соціального розвитку. Деякі дослідники приходять до висновку, що саме духовні риси, соціокультурні ознаки конкретного суспільства або навіть цілого регіону накладають відбиток на соціально-історичну динаміку. Багато дослідників пов'язують долю світу із філософським вивченням культури в цілому або культури окремого народу.

Однак радикальність і невідворотність змін, які відбуваються в наш час сприймається свідомістю конкретної людини як щось чуже для його власних прагнень. Виникає прірва між самопочуттям відповідного індивіда та об'єктивним потоком культурної творчості. Людина намагається зрозуміти звідки виникають традиції, які не мають своїх авторів, чому стають непередбаченими наслідки культурних акцій, який кінцевий результат сучасного цивілізаційного розвитку людства.

Порушення екологічного середовища також викликає потребу у вивченні культурних феноменів. Такі наслідки людської діяльності, як виникнення озонових дір над Землею, забруднення океанів та рік, визначається як результат згубної культурної практики. І тут постає питання: "Чи не ворожа культура природі? Чи є можливість гармонізувати стосунки між ними?".

Не менш актуальним є ще один аспект культурологічного аналізу — культура і суспільство, культура та історія. Яким чином культурний процес впливає на суспільну динаміку? Що принесе культурний розвиток історії?

У минулому соціальний цикл був набагато коротшим від культурного. Індивід, з'явившись на світ, заставав певну структуру культурних цінностей. Вона не змінювалася на протязі багатьох століть, регулюючи життя кількох поколінь.

У XX ст., на думку багатьох вчених, відбувся розрив соціального та культурного циклів. Це одна з історичних закономірностей XX ст. Тепер на протязі одного життя чергується декілька культурних епох.

Накопичення знань в сучасному світі відбувається дуже швидко. Така динаміка випереджає процес осмислення суспільних закономірностей. У

зв'язку з цим особливе значення відіграє можливість дослідника вловити ті закономірності, які характерні для культурної практики.

Актуальність культурології визначається також кризою сучасної просвітницької та постпросвітницької культури. У суспільній свідомості ці моделі культури переплетені між собою, через що створюються складні колізії в сьогодиншньому розумінні самого феномену культури. Ось чому дуже важливо показати, як різні компоненти просвітницької моделі культури стають об'єктом нового філософського тлумачення, викликають прагнення знайти потенціал культури, її внутрішні резерви, відшукати можливість її активізації. Дослідження сучасних культурних процесів неможливе без дослідження глибоких зрушень у філософії культури, які відбулися за останні два століття.

У культурологічній літературі останнього часу все частіше з'являються роздуми про первісну ворожість культури людській природі. Чи так це? На це запитання також повинна дати відповідь культурологія.

Через те, що перед культурологією поставлено так багато завдань це і визначає її актуальність.

2. Культурологію можна визначити як відносно нову філософську дисципліну, яка вивчає, по-перше, культуру в цілому, по-друге, окремі явища культури (матеріальну культуру, духовну, побут і т.п.). На сьогодні відомо багато визначень культурології, серед яких можна виділити такі основні: культурологія — це самостійна наукова дисципліна в системі соціально-гуманітарних знань; культурологія — це комплекс дисциплін, що вивчають культуру за історичною вертикаллю її розвитку, соціальним функціонуванням з визначенням кінцевого результату системності культурного феномену; культурологія — це сукупність дисциплін, що вивчають культуру і намагаються осягнути її як цілісне явище із врахуванням надбань супутніх дисциплін, а також, з позиції культурології, національних, регіональних особливостей в їх історичному розвитку. Отже, культурологія — це система знань, які стосуються закономірностей існування та розвитку, способів досягнення культури. Хоча культура стала предметом пізнання із моменту виникнення філософії, оформлення культурології як окремої галузі гуманітарних наук відноситься до Нового часу та пов'язане із філософськими концепціями історії Д. Віко (1668-1744), І. Гердера (1744-1803) та Г. Гегеля (1770-1831).

Основоположний вплив на становлення та розвиток культурології здійснили В. Дільтей, Г. Ріккерт, Є. Кассіер та О. Шпенглер. З останнім пов'язана одна із самих цікавих концепцій і злет широкого громадського інтересу до

культурології. Основні ідеї та концепції культурології ХХ ст. пов'язані також з іменами З. Фрейда, К. Юнга, М. Бердяєва, Є. Фромма, М. Вебера, А. Тойнбі, К. Ясперса, М. Бубера та ін.

Сьогодні відомо кілька моделей культурологічних досліджень:

- ✓ класичні підходи з жорстким розмежуванням вивчення суб'єкта та об'єкта пізнання, їх раціонального трактування;
- ✓ культурологія є об'єктом відбиття повсякденного життя людини і формою узагальнення, виводячи її на рівень діалектики;
- ✓ заперечення можливості вивчення в повному обсязі досягнень культурних надбань народів, народностей, націй, цивілізацій, їх пізнання та узагальнення, особливо щодо своєї культури та значення впливу на неї "чужих" культур. Саме уявлення культурології допомагає в наш час подолати так званий «європоцентризм», сприяючи формуванню уявлень про особливості різноманітних культур. Так, за словами В. М. Межуєва: "Про культуру неможна думати із однієї лише перспективи, характерної для європейського періоду історії. Знання власної культури ще не дає знань про інші культури, кожна з яких повинна розглядатися у своїй самостійності та самотності. На перший план тут виходить не те спільне, що характеризує будь-яку культуру, а рідкісність її індивідуальних проявів, своєрідність та особливість її історично конкретних форм. Крах культурного європоцентризму, тобто спосіб думати про культурність різних і неподібних один з одним народів за їхньою відповідністю лише одному — європейському взірцю, і став причиною виникнення науки про культуру — культурології, яка ставить своїм завданням вироблення знань про сторонні культури».

Справді, сучасні культурологічні дослідження змушують критично подивитися на власну культуру та притаманний їй тип людини. Сучасна людина починає розуміти, що культурна самотність його народу невід'ємна від культурної самотності інших народів.

Таким чином, одна із особливостей культурологічного світосприйняття — виявлення і зрозуміння історичної і культурної відносності сучасної культури, її кордонів, виявлення взаємозалежності і взаємозв'язків різних складових її культур. Сучасна культура — це багатство самотніх культур, які знаходяться у взаємодії один з одним.

Але культура — це не тільки багатство культур, це також світова культура, єдина культурна течія із Сходу на Захід і навпаки. Сьогодні відповідно до долі культури виробилось два різних розуміння, два погляди — це "оптимістичний" і "песимістичний". Оптимісти впевнені, що світова культура на вірному шляху,

що майбутнє за наукою, технікою, інформацією. Що цінності західної культури є типовими та істинними, а західний спосіб життя — єдино правильний. Песимісти, навпаки, бачать все по-іншому: сучасна світова культура, вважають вони, рухається в бік занепаду.

У пошуках вирішення цієї проблеми сьогодні існує два протилежних шляхи. Один — це надія вирішити кризові явища нашої культури в напрямку розвитку науки, освіти, свідомого підходу до всього. Інший шлях можна назвати “альтернативним”. Його прихильники передбачають повернення людського роду або до різних модифікацій релігійної культури або до форм життя, які найбільш прийнятні для людини — відчуття одного цілого з природою та космосом, формами буття людини, звільненими від влади техніки. Важко не помітити, що обидва підходи досить органічні для нашої культури і реально здійснюються, так само як постійно набирають силу кризові явища.

Ще одна особливість сучасної культури — формування поряд із традиційним її образом нового. Традиційний образ світової культури пов’язаний перш за все із ідеями історичної та органічної цілісності, уявленні про традиції. Новий образ культури все більше асоціюється із космічними та екологічними ідеями, із естетичними ідеями єдності людства і його долі. При цьому новий образ культури народжується разом із новим образом людини.

Сьогодні багато людей приходять до висновку не благополучності свого і сучасного життя та шукають вихід із складної ситуації. Рух “зелених”, екологічний рух, педагогічні експерименти та рухи — все це пагони нової альтернативної світової культури.

Спостереження підказують, що ми живемо в перехідний період, коли завершується існування і розвиток одного типу людини і складаються умови для створення нового типу. У цих умовах потрібно не стільки вивчати існуючий тип людини, скільки готувати умови для формування людини наступної культури і цивілізації. Якщо така робота буде ефективною, то це приведе до появи іншої, “пост новоєвропейської” людини. При цьому, можливо, пост новоєвропейська людина буде володіти іншою психікою і зовнішністю, іншими душею і проблемами. Новоєвропейська особистість, до якої ми звикли або стане елементною основою для іншого цілого, або взагалі відімре з її надзвичайними потребами, егоїзмом і егоцентризмом. Що саме їй прийде на зміну — питання дуже цікаве, але на сьогодні на нього неможливо відповісти.

В якості ще однієї особливості сучасної культури можна назвати формування нового типу культурної взаємодії, яка включає в себе: поступову відмову від

спрощених раціональних схем вирішення культурних проблем, створенні нових шляхів вирішення культурних задач. Більше значення набирають здібності до розуміння чужих культур і точок зору, критичний аналіз власних основ дії і її межа, визнання чужої культурної самобутності і чужої істини. Вміння ввести їх в свою позицію, визнання правомірності існування багатьох істин, вміння будувати взаємини на принципах розумного компромісу. Такі окремі риси культурного контексту, в якому розвивається сучасна культурологія.

3. Культурологія (від латинського — обробіток, догляд, виховання, освіта, розвиток) досліджує генезу, функціонування та розвиток культури в цілому. Вона, як відмічається в літературі, претендує на вивчення культури в усій повноті її проявів і в її суті.

Метод культурології — це єдність пояснення та розуміння. Кожна культура є смислова система, яка має свою суть, свою внутрішню логіку, які досягаються шляхом раціонального пояснення. Раціональне пояснення є реконструкція культурно-історичного процесу, виходячи із його загальної суті, виділеної та зафіксованої в формах міркувань. Це припускає використовувати ідеї та методи філософії, яка виступає спільною методологічною основою культурології. У той же час, як і будь-яка гуманітарна наука, культурологія не може обмежуватися поясненням. Адже культура завжди адресована людській суб'єктивності та не існує поза живим зв'язком з нею. Ось тому культурологія для досягнення свого предмету потребує розуміння. Вищим досягненням культурології є повнота розуміння, яка спирається на повноту пояснення, що дозволяє проникати в життєвий світ інших культур і глибше осягнути свою власну.

Досягнувши повного розуміння, культурологія сприяє діалогу різних культур, який веде до взаємного обміну та взаємного збагачення їх творчих досягнень.

Культурологія вивчає не тільки культуру в цілому, але й різні, часто дуже специфічні, сфери культурного життя, взаємодіючи із антропологією, етнографією, психологією, соціологією, економічною теорією, лінгвістикою та іншими, в той же час зберігає власне обличчя та розв'язує свої власні експериментальні завдання. Взагалі культурологія може вивчати будь-який предмет, будь-яке явище (навіть явище природи) при умові, що вона знаходить в ньому зміст, реалізацію творчого людського духу.

Проблеми сучасної культурології перш за все пов'язані із можливостями та перспективами людини, які відкриваються через культуру (в тому числі через

інші культури) драму і трагедію власного буття, його духовну безкінечність.

З усього випливає, що метод культурології невід’ємно пов’язаний з культурою, яка виконує чітко визначені функції:

- ✓ естетичну, яка передбачає формування високих естетичних рівнів і спадковості щодо їх сприйняття суспільством;
- ✓ інформативну, яка надає інформацію про культурні досягнення людства, народу, нації, держави, регіону протягом історичного часу і виробляє моделі використання досягнень;
- ✓ оберігаючу, яка передбачає збереження, консервацію і функціональність пам’яток історії та культури в соціумі, їх трансформацію в сучасні культурні процеси;
- ✓ виховну, яка покликана пропагувати взірці для наслідування з метою розвитку кращого, що залишили попередники;
- ✓ пізнавальну, за допомогою якої подається цілісна картина світу, поєднуються результати наукового, ціннісного та художнього його відображення;
- ✓ регулятивну, яка здійснює регулювання взаємовідносин і діяльності людей;
- ✓ нормативну, яка включає надзвичайно широке коло вимог, які пред’являються до духовного світу людини, її знань, світогляду, моральних якостей;
- ✓ оціночну (аксіологічну) за допомогою якої виражається якісний стан культури;
- ✓ світоглядну, яка синтезує в цілісну і завершену форму систему чинників духовного світу особи — пізнавальних, емоційно-чуттєвих, цінностних, вольових.

Сучасна культурологічна наука вважає своїм предметом систему знань, яка могла б впливати на формування культури суспільства, стати самостійною галуззю суспільно-гуманітарних знань. З огляду на нагальність цієї проблеми необхідно розробити концепцію культури, яка могла б зв’язати теоретичні й практичні уявлення та їх втілення в усі сфери людської життєдіяльності; розробити методологію для забезпечення комплексного дослідження культури як цілісного явища; виробити концепцію єдності набутків культур народів світу та усунути антагонізми серед них; впровадити системні підходи аналізу культури до державної політики і втілити її в діяльність системи управління; сформувати культурні потреби людини як на робочому місці, так і в активно-дієвому використанні позаробочого часу; враховувати “досягнення”

технократизму, раціоналізму, маскультури, що особливо поширились у XX ст., з тим, щоб вберегти людину від їх згубних впливів і компенсувати їй засобами культурології комфортне співіснування в модернізовано-технологічному світі.

Говорячи про предмет культурології, треба мати на увазі три головних пізнавальних орієнтації — філософську, історичну і теоретичну. Відповідно до цього, в теперішній час в культурології розрізняють:

- ✓ філософію культури (культурофілософію);
- ✓ історію культури;
- ✓ науки про культуру.

Отже, філософія культури — це визначення підходів до вивчення суті, цілі та цінності культури, її умов і форм проявів. Адже розуміння культури і її вивчення сформувалися в середовищі філософських дискусій при обговоренні питання про специфіку та основи історичного вивчення суспільства і людини.

Культурофілософія в рамках філософії досліджує ідею культури, її цілі та принципи. Філософія культури на філософському рівні і в контексті філософських концепцій розглядає умови та фактори, необхідні для розвитку та удосконалення культури. Предметом культурофілософії є філософський аналіз форм культури, їх значення, а також критика з точки зору вищої ідеальної цілі та цінностей культури.

Виділення культурофілософії, як відносно самостійної галузі філософських досліджень відбулося завдяки розподілу наук про природу та науки про культуру як феномен, протилежний природі, тобто про людину, суспільство як різних від природи об'єктів пізнання.

Поширеною є думка, що філософське розуміння культури являє собою розуміння не будь-якої культури, а тільки тієї, яка утворює культурний світ, культурне існування європейця, якому притаманні розум, раціональне мислення.

Треба сказати, що в історії філософії зафіксовано, що проблеми, які складають предмет культурофілософії привертали увагу багатьох філософів. Але вперше сам термін “культурофілософія” ввів німецький романтик А. Мюллер на початку XIX ст.

Якщо говорити про історію культури, то треба сказати, що на сьогодні існує думка, що її основною метою є розуміння того, як проходить формування та становлення явищ і культурних подій, що в культурі повторюється, а що залишається особливим і чому, в якому напрямку і з яких причин здійснюються культурні процеси.

Важливим елементом, який потрібно на сьогодні враховувати при

обговоренні предмету культурології — є неоднорідний характер науки про культуру. Відомо, що в культурологію, до цих пір вносять свій внесок різні дисципліни: антропологія, соціологія, психологія, історія, педагогіка, мовознавство. Всі ці дисципліни із різних боків і по різному вивчають культуру та культурні явища.

Насправді ситуація ускладнюється ще й тим, що існує багато різних шкіл і навіть індивідуальних версій культури.

Саме тому говорять, що в культурології стільки теорій, скільки відомих культурологів. Наприклад, є “семіотичні” версії культури (тут достатньо назвати ім’я Ю. Лотмана), “літературознавчі” (М. Бабін, С. Аверінцев), “діалогічні” (В. Біблер), “історичні” (Л. Бахтін, А. Гуревич), “методологічні” (А. Кробер, К. Клакхон), “антропологічні” (М. Мід) та інші. І всередині кожної науково-дисциплінарної версії розуміння культури часом дуже сильно відрізняється. У дослідженні культурологів вивчаються різноманітні аспекти, явища та процеси культури, причому в реальності пізнання завжди починається із окремих явищ.

4. Більшість культурологів сходяться на тому, що у розвитку культурології можна виділити наступні основні теоретичні напрями або концепції:

- ✓ еволюційну;
- ✓ психологічну;
- ✓ функціоналістську;
- ✓ структурно-антропологічну;
- ✓ постмодерністську.

Формуванню еволюційної концепції передували емпіричні дослідження культури, які проходили насамперед в рамках етнографії та етнології. У результаті цього були отримані широкі знання про побут, звичаї, інститути, спосіб існування різних народів і здійснено першу систематизацію. Після цього вже наукове еволюційне пояснення спиралося на дані емпіричних досліджень.

Для емпіричного пояснення були характерні: метод порівняльного аналізу різних культур, а також співвідношення сучасної європейської культури із попередніми і особливо примітивними культурами; філософсько-психологічне тлумачення культурних феноменів.

Психологічна концепція сформувалася в другій половині XIX ст. і до нашого часу пройшла у своєму розвитку три етапи. На першому етапі використовувалось переважно філософсько-психологічне уявлення, на другому етапі такі психологічні концепції, як біхевіоризм, психоаналіз, на третьому до них додалась теорія інформації.

Суть психологічної концепції можна пояснити із самої назви: для пояснення культурних феноменів їх прирівнюють до психологічних, а потім на основі отриманих психологічних характеристик пояснюють особливості культури.

Функціоналістична концепція дає пояснення культури на основі структурно-функціональних уявлень. Ще в XIX ст. Герберт Спенсер запропонував розглядати людське суспільство як єдине ціле, а його елементи як функціональні частини цього цілого. На відміну від спенсерівського сучасний функціоналізм висуває в якості основного поняття “систему”. У культурології одними із перших працювали в цьому напрямі англійці. Наприклад, культур-антропологи Б. Малиновський та А. Редкліфф-Браун запропонували розглядати культуру як ціле, кожний елемент якого (одяг, релігія, традиції) виконують свою функцію. Відмовляючись від принципів історизму та еволюціонізму, прихильники функціоналізму стали розглядати культуру як самостійні системи та функціональні організми.

Структурно-антропологічний підхід в культурології виникає тоді, коли на галузь вивчення культури поширюється метод сучасного мовознавства. Структуралісти відмовляються від еволюційного та психологічного пояснення культури. Для них культура представляє собою символічну систему. Природа цієї системи або не пояснюється, або трактується в одних випадках за допомогою категорій несвідомого, в інших як принципи, на основі яких людина структурує свою пізнавальну діяльність і формує уявлення про світ і про себе.

Якщо спочатку під постмодернізмом розуміли один із сучасних напрямів у мистецтві та філософії, то на сьогодні мають на увазі сучасну фазу розвитку західноєвропейської культури. Якщо порівняти модерністську культуру та постмодерністську, то треба сказати, що основними ознаками першої є: прагнення до побудови єдиної системи культурних норм, злагоди та порядку, істина як критерій знань, наука як провідна сфера культурної свідомості, пріоритет соціального та загального перед індивідуальним і приватним. А основними пріоритетами другої є: відмова від побудови єдиної системи культурних норм на користь багатьох приватних нормативних систем, замість злагоди і порядку — розрізнення, розбіжність, пріоритет не науки, а насамперед мистецтва.

Завершуючи характеристику концепцій культурології, ще раз треба звернути увагу на те, що мова іде не про конкретні дослідження чи авторів, а про підходи та методи, які отримали визначене усвідомлення. При цьому вказані лише основні, а не всі концепції.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. *Які Ви знаєте основні причини заінтересованості культурологією?*
2. *Яка існує особливість культурологічного світосприйняття?*
3. *Що означає “оптимістичний” та “песимістичний” погляди на культуру?*
4. *Назвіть особливості сучасної культури.*
5. *Що Ви розумієте під альтернативною світовою культурою?*
6. *Що таке предмет культурології?*
7. *Назвіть основні концепції культурології.*

Теми рефератів

1. *Культурологія як самостійна дисципліна.*
2. *Криза європейської культури.*
3. *Культура та історія.*
4. *Людина і культура.*
5. *Багатозначність поняття культури.*

Лекція 2. Культура та природа

Культурологів давно цікавить проблема походження людини. Відповідь залежить від того, як розуміється людина, яке її відношення до інших феноменів, які вивчаються в гуманітарних науках. Якщо людина виділилася із тваринного світу, то які були умови та причини, які спричинили до цього? Пристосування до нових умов, праця, спільна діяльність та спілкування, мова. На ці запитання відповідей безліч, оскільки знахідки, які засвідчують буття людини, відсувають в часі щораз далі й далі. Щороку археологи знаходять нові свідчення діяльності на Землі людини розумної. Людина розумна, тобто така, яка свідомо здійснювала трудовий процес, з'являється на рубежі середнього і верхнього палеоліту. Вважається, що це вже «справжня» людина, за науковою термінологією — *Homo sapiens*.

Цей період став межею, яка відокремила світ людини від світу тварин, і засвідчує витoki формування культурних процесів, що відзначають вчені при аналізі найдавніших пам'яток. Вони підтверджують тезу про те, що праця стала вирішальним чинником у становленні людини, дала їй перевагу над іншими біологічними видами і зберегла протягом тисячоліть людський рід. Найпростіші засоби та інструменти, що були виготовлені з кістки, рогу, каменю, стали трампліном до створення фігуративних зображень, а отже, фіксації інформації доступними засобами, які умовно називаються

протописемністю, а також накопичення досвіду, який передавався з покоління до покоління. Правда, у тваринному світі є також позагенетичний спосіб передавання досвіду від однієї особи до іншої. Наприклад, досліді з вищими мавпами свідчать про те, що їх можна навчити використовувати знаряддя праці і навіть користуватись примітивною мовою глухонімих. Мавпа, яка знає мову глухонімих, може навчити її інших осіб зграї. Це дало підставу деяким авторам говорити про існування у тварин елементарної культури чи пракультури. Тварини мають елементарний засіб передавання досвіду, однак тут відсутні позагенетичні засоби закріплення цього досвіду всередині виду чи популяції. У людини з виникненням виробничої діяльності з'явилися й інші, крім статевих клітин, матеріальні структури, в яких фіксувався і з якими, разом з тим, передавався від покоління до покоління попередній досвід. Такими матеріальними структурами були виготовлені знаряддя праці (про що вже говорилося вище). З початком фіксування у засобах виробничого досвіду кожне нове покоління, вступаючи у життя, одержало у своє розпорядження матеріалізований досвід попередніх поколінь, збагачувало його і передавало далі. Виникнення нового засобу фіксування і передавання досвіду мало своїм наслідком появу особливого матеріального процесу — еволюції знарядь. Розвиток знарядь праці приходив у суперечності з морфологічною будовою організму людини і починав вимагати приведення його у відповідність з потребами дальшого прогресу. Це приведення у відповідність пішло по лінії не прямого пристосування до середовища, а пристосування до виробничої діяльності і тільки тим самим до середовища. Під впливом виробничої діяльності змінювалась і сама організація предків людей — від зграї до суспільства.

Взаємини у зграї будуються на принципі домінування сили. Виготовлення знарядь праці передбачає ускладнення центральної нервової системи, передусім головного мозку, здатність до тонших і точніших рухів, але аж ніяк не розвиток м'язів. Взаємини, що існують у зграї на основі сили, зробили неможливим розвиток виробничої діяльності. Потрібно було або відмовитись від удосконалення знарядь праці, або вийти за межі біологічної організації до соціальної, де провідними відносинами стають виробничі, які й визначають особливості поведінки людей, передусім рівний доступ до їжі.

Поступово формується рівноправний доступ всіх членів колективу до існуючої власності: знарядь праці, одягу, їжі та інше. Це веде до остаточного утвердження суспільних відносин і до того, що тепер культурна еволюція почала визначати розвиток людства. Щоб зберегти і розвинути всю свою нову

суспільну сутність, соціалізувати в належному напрямку кожного індивіда, людству треба було передати йому всю сукупність свого соціального життя, а також духовний світ. Це сприяло формуванню конкретно-образного первісного мислення, де фіксувалися загальні уявлення про навколишній світ. Людина, зупинивши “міль”, утвердила себе у часі й просторі. Це було початком нової форми буття — художньої форми, коли подія, явище осмислювались стосовно власного буття.

Таким чином, у людини виникла потреба в прийнятті надійного рішення та визначенні його надійності. Саме ця потреба і лягла в основу генези культури з її різноманітним арсеналом фізичних та духовних технік.

2.1 Ранні форми культури

Основні поняття і категорії:

- ✓ *археологічна культура;*
- ✓ *ранній, середній та пізній палеоліт;*
- ✓ *перигорд, оріньяк, солютре, мадлен;*
- ✓ *фетишизм;*
- ✓ *ригвал;*
- ✓ *міф.*

План заняття

1. Світосприймання первісної людини.
2. Археологічна культура.
3. Культура періоду родоплемінного ладу.

Література

1. Арутюнов С.А. *Народи и культуры: развитие и взаимодействие.* — М., 1989.
2. Бичко А.К. *Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій.* — К., 1992.
3. Бокань В. *Культурологія: Навч. посібник.* — К., 2000.
4. Быстрицкий Е.К. *Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие.* — К., 1991.
5. *Історія світової культури: Навч. посібник* // За ред. Т. Левчука. — К., 2000.
6. Полікарпов В.С. *Лекції з історії світової культури: Навч. посібник.* — Харків-Київ, 1999.
7. Розин В.М. *Культурологія: Учебник для вузов.* — М., 1999.
8. *Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник* // За ред. М.М. Заковича. — К., 2001.

1. Культура прадавньої людини у різних регіонах земної кулі складає одноманітність і постійність явищ. Це ілюструють, у першу чергу, експонати етнографічних музеїв. У кожному з них можна зустріти сокири, молоти, ножі, шила, списи, голки, пилки, долота і наконечники стріл. Відрізняються лише окремі деталі. Те саме спостерігалось і щодо занять: способи добування вогню, приготування їжі на вогні, теслярські вироби тощо повторюються у всіх колекціях.

Така подібність притаманна і духовним процесам (міфам, легендам, звичаям, забобонам). У первісному суспільстві все спиралося на кровно-родинні відносини. І світ, який оточує людину, це теж одна велика родина, яка живе за тими самими звичаями і законами, що й люди.

На початку свого існування для первісної людини характерним був синкретизм свідомості, що означало невиділення прекрасного і потворного, добра і зла і т.п. Але з розквітом родового ладу ці уявлення будуть подолані, хоча ще довго спиратимуться тільки на набутий родом досвід.

Ще однією характерною рисою свідомості первісних людей було одухотворення природи – анімізм. На думку первісної людини, вода у річках, що спокійно тече чи проривається через гірську ущелину, спадає влітку чи загрожує повеннями навесні, управляється не законами природи, а волею духа. При цьому водяні або лісові духи первісної міфології були духами, здатними впливати не тільки на життя водойм та дібров, а й приязно чи вороже ставитися до людини. Тому людина і намагається задобрити їх жертвою. У перуанців зберігся звичай, прийшовши на берег річки, випити ковток води, зачерпнути рукою, і просити річкового бога послати щасливу переправу або щедрий вилов.

Поклоніння воді продовжувало зберігатися і в античні часи і дійшло до наших днів. Так, наприклад, є повір'я, за яким якщо не виплеснути з відра з водою, набраною у криниці, кілька крапель на землю, позбуваючись таким чином якогось духа, то він може переселитися до оселі або увійти в тіло того, хто вип'є з відра.

Тут варто також згадати і духів дерев та дібров, невід'ємно пов'язаних з первісною анімістичною теорією природи. У дереві часом бачать свідому істоту і тому вклоняються йому. Коли, наприклад, місіонер, який прибув на острів Борнео, зрубав дерево, то перша смерть, яка сталася після того, приписувалась цьому злочину. В основі вірувань деяких малайських племен на острові Суматра лежить думка, що деякі старі дерева — це житло духів. Тому деревам також приносять дари. Так, в Південній Азії дереву, з якого хочуть будувати човен, приносять пироги і рис. Багато залишків культу рослинного

світу збереглося у Північній Європі. Так, у Росії лісовика вважали покровителем птахів і звірів. Селяни пов'язували з лісовим духом удачу на полюванні і, щоб улестити його, залишали йому в жертву першу забиту дичину або шматок хліба на пеньку. Якщо хтось захворів, повернувшись з лісу, то причиною цього були злі діяння лісовика. Тоді він відносив до лісу скоринку хліба і дрібку солі в чистій ганчірці і, полишивши там усе це, з молитвою повертався додому здоровим.

Отже, душа є у всього суцього, думали люди. А дух може існувати і сам по собі, поза якоюсь іншою сутністю: річчю, звіром, людиною, вітром, грозою, травою. Дух має необмежену сферу дії, він може тимчасово вселятися в якесь тіло або річ. Народження, смерть, сон і сновидіння, хворобу, непритомність, а також чхання і позіхання первісні люди пояснювали існуванням у людини духу, здатного час від часу залишати тіло.

З вірою у духів пов'язані обряди вшанування небіжчиків. Анімізм проявляється у культі предків, у первісних обрядах похорону. За віруваннями первісних людей, душа або дух, який залишав тіло після смерті, вирішував самотійно чи йому залишатися біля могили, чи мандрувати по землі, літати у повітрі чи відлетіти у загробний світ. Людям замало переконання, що смерть повертає душу до вільного і діяльного існування, вони намагаються допомогти природі і вбивають людей, щоб визволити їхні душі для служіння духам. Так виникли поховальні людські жертвопринесення на користь померлого: коли вмирав господар і душа його, згідно з первісною філософією, відлітала, душі його рабів, слуг, дружини мали йти за душею свого пана, щоб продовжити служіння йому у потойбічному житті. Такі думки і змушували приносити в жертву рідних померлого.

Так само серйозно ставилися первісні люди до душ тварин. Вони задобрювали тварин дарунками перед полюванням.

З цього випливає, що первісні люди не робили великої різниці між людиною і твариною. Вони були переконані в тому, що душа тварини могла жити колись у людині, а тому тварина або предок, або друг людини.

Крім анімізму ідеї первісних людей відображались у тотемізмі — ототожнені роду з твариною, від якої рід походить. Соціальне життя здебільшого визначалося тотемістичними уявленнями. Плем'я поділялося на клани, члени яких були зв'язані між собою ім'ям якоїсь тварини. Вони не тільки називають себе цим ім'ям, а й ведуть від даної тварини свій містичний родовід. Із цим були пов'язані деякі заборони, які не підлягали сумніву. Вони регулювали зовнішні ознаки члена роду (амулет, забарвлення), забороняли певну їжу.

Якщо світ одухотворений і все в ньому живе, то, природно, впливати на нього можна чародійством, волхвуванням, чаклуванням. Так виникає магія, ритуал, міфи про що мова піде у третьому питанні.

2. Археологічна культура не завжди збігається з трактуваннями культури у філософському, етнографічному та соціологічному розумінні, через те, що вона визначає спільність матеріальних пам'яток, які розміщені на одній території, і належать до одного часу. Скоріше всього археологи називають культуру за місцем перших знахідок або за певною характерною ознакою.

Таким чином, археологічні культури поділяються на три великі періоди:

- ✓ ранній (нижній) палеоліт (3 млн.-100 тис. років тому);
- ✓ середній палеоліт (100-30 тис. років тому);
- ✓ пізній (верхній) палеоліт (30-8 тис. років тому).

У кожному періоді виділяються культурні періоди, які мають власні назви:

Перигорд (30-20 тис. років тому). Характерні крем'яні пластинки з ретушованими краями, шила з кістки, наконечники списів. У пізній період спостерігаються фігуративні зображення тварин і людини.

Оріньяк (20-19 тис. років тому). Характерні ретушовані пластинки з кремнію, шкребки, різці, кістяні наконечники; світильники, посуд для приготування фарби; мистецтво малих форм: дрібна скульптура, гравюра на кістках і кам'яних уламках; відбитки рук по фарбі, формування орнаменту ("макарони"), де простежується певний малюнок; статуетки жінок з мамонтової кістки або м'якого каменю. Це перші в історії символи. Археологи та історики культури цей період інколи називають епохою палеолітичних Венер.

Солютре (18-15 тис. років тому). Після тимчасового відступу льодовика суттєво змінюється життя палеолітичного людства. Характерні надзвичайно висока для палеоліту техніка обробки крем'яних виробів, які використовуються як наконечники списів, дротиків, а також як ножі та кинджали; шкребки, проколки, голки, різноманітні статуетки, гравюри на камені та кістках.

Мадлен (15-10 тис. років тому). Через новий наступ льодовика клімат стає значно суворіший, змінюється житло людей, вони переважно живуть у печерах, ведуть кочовий спосіб життя, полюючи на оленів. З огляду на це змінюються види зброї на такі, що більше придатні для полювання на великого звіра. З'являються символічні зображення: коло, спіраль, меандр, свастика. Найбільше досягнення — печерний живопис. Найвідоміші пам'ятки цього часу — печерні галереї Альтаміра, Ласко, Монтеспан.

Жанрова розмаїтість знайдених зображень велика — 512 фігур людей,

близько 100 людиноподібних істот і 986 тварин. Особливістю живопису цього періоду є реалістичне відтворення, особливо тварин: мамонти, коні, бізони намальовані так правильно і детально, що зоологи визнають навіть їх біологічний вид. Аналіз печерного живопису приводить до висновку, що приблизно 16-10 тис. років тому в суспільстві почалося розмежування професій: людина, яка досконало володіла якоюсь професією, мала змогу одержати “професійний” статус.

На кінець мадленського періоду печерний живопис поступово зникає, і на зміну йому приходить орнамент. Багато вчених схиляються до думки, що в орнаментах закодована певна інформація — це своєрідний вид писемності, культурне уявлення про світ. Знайдені зображення і знаки можна прочитати лише тоді, коли знаєш правила певної граматики, яка зникла.

Вивчаючи знахідки цього періоду дослідники довели, що в цей час відбувся перехід від вокальної комунікації до осмисленої мови. *Homo sapiens* під впливом певних обставин, а саме: ускладнення технологічних процесів, психосоціальних відносин сформував мовний процес, який забезпечив нагальну потребу в комунікативних зв'язках.

З відступом льодовика починається новий період в житті первісних людей, у них зникає потреба пересуватися слідом за тваринами, на яких вони полювали. Починається розподіл праці, оскільки навколишнє середовище дає можливість прогодуватися. Як і раніше, чоловік ходить на полювання, а жінка працює в оселі. У зв'язку з розподілом діяльності кожний малює те, що більше знає: чоловіки — тварин, сцени полювання, жінки — орнаменти, прикрашаючи ними речі побуту.

Отже, етимологізація дає підстави стверджувати, що в первісних людей почали зароджуватися ознаки цивілізації, що стало епохальним явищем у загальнокультурному процесі розвитку людства.

У цей перший період формування цивілізації помітні соціальні явища, які стали визначальними для всіх майбутніх поколінь. Це культурні інновації, які підняли на вищий щабель людину і відокремили її від тварини. Людина навчилася прясти і ткати, використовуючи вовну, коноплі, кропиву, льон, виготовляти керамічний посуд. Житло поступово перейшло із землянки в напівземлянку, а потім у наземну будівлю. Людина почала використовувати природні й спеціально виготовлені будівельні матеріали: дерево, цеглу-сирець, кістки великих тварин, камінь тощо. Одяг зі шкіри почав витіснятися одягом із тканини.

Велике значення для розвитку людства мало зародження металургії.

Прерогатива тут надається Близькому Сходу. Спочатку це були вироби із самородної міді, заліза, оброблені методом холодного кування. Приблизно в IV тис. до н.е. було винайдено колесо, гончарне коло, вітрило та зброю для коня.

Завдяки розвитку виробничих відносин упорядковуються соціальні та сімейні відносини. Від ієрархічної праобщини, де існувала рівність чоловіків і жінок, поступово відбувається перехід до родоплемінних суспільних відносин. Змінюються форми власності. Полігамна сім'я витісняється моногамною.

3. У період родоплемінного ладу формується культова свідомість, про що мова йшла в першому питанні. Тут хочеться ще тільки зауважити, що культова свідомість виробила певні правила поведінки, які давали змогу племенам виживати, виконувати репродуктивні функції, зберігати соціальну пам'ять.

Найбільш вдалі правила поведінки фіксувалися і ставали обов'язковими для всіх у племені. Інформація, яку мали старші, засвоювалась кожним членом племені при виконанні певних обрядів. Виробляються відповідні норми, які регламентують життя племені, порушення яких жорстко карається. У цей час з'являються самоназви людей та їхніх спільнот, переважно такі: “лише ми справжні люди” або просто “люди”, інші для цього племені були “не люди”, тобто “чужі”, наприклад, “варвари”. З часом власні назви походять залежно від регіональних особливостей. Наприклад, ті хто жили у болотистій місцевості були “дреговичі”, у лісі — “поліщуки”, у полі — “поляни”.

У цей період з'являється одна з визначальних ознак первісної культури — магія. Це віра у способи, з допомогою яких можна на відстані впливати на людину, діючи на її речі. Деякі первісні народи живуть у смертельному страху перед цим підступним мистецтвом. Вони старанно стежать, щоб їхні нігті, волосся, недоїдки не потрапили у руки ворога. Чаклунських мистецтв, що ґрунтуються на простому аналогічному або символічному зв'язку, було у стародавнього людства безліч. В основі магічних прийомів лежало уявлення про те, що певні дії викликають подібні до них наслідки, а саме: поливання водою з глечика — дощ, удар списом по зображенню тварини — добре полювання, а ворога — його загибель.

Ще однією ознакою первісної культури було виникнення ритуалу. Це було обов'язкове дійство з певними ознаками театралізації, побудоване на емоціях, уявленнях, діях відносно якогось природного явища або божества. Кожний народ створює і виконує ритуал з притаманними лише йому особливостями як символічну форму норм поведінки, виразника культурних взаємовідносин і цінностей. Характерною рисою ритуалу є те, що у кожному історичному періоді відбувається доповнення і збагачення його, а також пристосування до

потреб певного часу.

Виникнення ритуалів почалося пошанування первинності жіночого начала, через те, що роль жінки була переважаючою у таких видах праці, як збиральництво, згодом городництво, яке пізніше змінилося на мотичне землеробство. Жінка була символом і об'єктом культу Богині-матері. Її звали Рожаниця, вона продовжувала рід, що відображено в таких ритуалах і обрядах, як веснянки, свята кохання та інше. З переходом мотичного землеробства на орне, появою групового полювання у культух належне місце починають посідати також чоловіки, які з часом беруть на себе провідну роль у суспільстві.

Але поступово із збільшенням кількості божеств, трансформацією їх у богоподібні істоти, урізноманітненням ритуальних дійств починають зароджуватись міфи. На першому етапі свого створення це були короткі оповідання про діяння предків і походження речей; пізніше вони збиралися у цикли, набували системності щодо явищ в уявленні народу про своє походження і місце у світі.

Існує декілька видів міфів:

- ✓ космологічні, суть зводиться до того, що вони пояснюють походження космосу з нічого;
- ✓ антропологічні — про створення людини;
- ✓ етіологічні — про походження речей і явищ;
- ✓ есхатологічні — про кінець світу.

Крім видів міфи мають свої ознаки:

- ✓ наявність стародавньої літературної форми оповідей;
- ✓ розповідь про героїв;
- ✓ наявність видумки, перекручення фактів, невідповідність розповіді реальним подіям.

Виходячи з цих ознак до міфів треба ставитися досить обережно, через те, що міф і міфологізація явища часто підштовхують людину до необгрунтованих висновків, до підміни узагальнення фактів, заміни аргументації деклараціями, які слід сприймати з критичним осмисленням. Оскільки перевірити міфи на правдивість неможливо, тому коли в суспільстві панують міфи, починається занепад і суспільства, і його культури.

На основі виробленої системи обожнювання навколишнього середовища формується система вірувань, які часом переходять у віру. І віру, і вірування творять самі люди. Це один із основних проявів людської життєдіяльності, який забезпечує активний зв'язок людини з природою, її здатність творити

новий світ речей і відносин, яких природа не дає людині в готовому вигляді. Кожного разу вона змушена ставити перед собою доцільну мету і передбачати можливі наслідки, чим подвоює світ на матеріальний і духовний, на той, що є (наявний) і на той, що буде (належний). Тому вся історія людства — це історія ставлення людини до природи, суспільства та до самої себе в просторово-часовому вимірі. Адже вона сприймає, осмислює і переживає минуле і майбутнє як сучасну дійсність. Водночас — це історія людського прагнення подолати свою несвободу і залежність в умовах земного життя шляхом наближення до цінностей “не від світу цього”, що забезпечують осмислення першооснови Всесвіту і людини в реальному світі, почуття добра як “блаженства”, святості як “благоговіння”.

Ось чому становлення і розвиток людського суспільства немислемий без сакралізації людських відносин, явищ природи та духовності самої людини. В іншому випадку людина втратила б ціннісні орієнтири і не змогла б “перекинути” місток між тимчасовим і вічним, одухотворити себе метою і смыслом життя, що дає змогу самовизначити себе у світі. Тобто “здобути” саму себе в реальній дійсності.

Досягнення людства в системі виробничих відносин пришвидшило розвиток культурних процесів. Це було причиною утворення “культурної єдності” — людини і природи, що сприяло продовженню людського виду, гармонізувало відносини всередині племен й між племенами. Ця цілісна система дала можливість вижити, розвивати культурний процес і спрямовувати його поступальний рух. Соціальна дійсність продикувала естетичну потребу в художній творчості, сприяла виникненню протиріч між продуктивними силами і виробничими відносинами, позитивно вплинула на суспільне життя і культурну сферу.

Соціальний розвиток зумовлює культурні досягнення лише за наявності гуманістично-розумових передумов, тобто використання раціонально-дієвих традицій, вироблених попередниками. Адже тільки завдяки їх аналізу можна визначити прогресивні тенденції, перспективні напрямки при зміні художньо-мистецької домінанти, збагачувати її новітніми досягненнями. Лише тоді національна культурна спадщина здатна посісти належне місце в загальнолюдських надбаннях.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. *У якому періоді відбулося відокремлення людини від світу тварин?*
2. *Назвіть основні періоди археологічної культури.*

3. *Які фактори сприяли виникненню у людини осмисленої мови?*
4. *Яке значення для подальшого розвитку первісних людей мав відступ льодовика? Відповідь обґрунтуйте.*
5. *Коли відбулося формування культової свідомості?*
6. *Що таке міф? Назвіть його основні види і ознаки.*
7. *Що таке “культурна єдність”?*

Теми рефератів

1. *Культура як природний феномен.*
2. *Культура як соціальний феномен.*
3. *Діяльність як імпульс культури.*
4. *Прорив від природи до культури.*

2.2. Найдавніші земні цивілізації

Основні поняття і категорії:

- ✓ *шумери і аккадці;*
- ✓ *жерці;*
- ✓ *папірус;*
- ✓ *піраміди;*
- ✓ *давнє, середнє, нове та пізнє царство;*
- ✓ *арії;*
- ✓ *елам;*
- ✓ *мідійська епоха;*
- ✓ *сатрапій;*
- ✓ *каста;*
- ✓ *антична культура;*
- ✓ *критомікенці.*

План заняття

1. *Культура Месопотамії та Єгипту.*
2. *Культура Стародавнього Ірану.*
3. *Культура Індії.*
4. *Китайська та японська культури.*
5. *Класична Давньогрецька культура.*
6. *Культура Стародавнього Риму.*

Література

1. Артюнов С.А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие*. — М., 1989.
2. Бичко А.К.. *Теорія та історія світової і вітчизняної культури. Курс лекцій*. — К., 1992.
3. Бокань В. *Культурологія: Навч. посібник*. — К., 2000.
4. *Історія світової культури: Навч. посібник* // За ред. Л.Т. Левчука. — К., 2000.
5. Конрад Н.И. *Очерк истории культуры средневековой Японии*. — М., 1980.
6. Куликов В.С. *Китайцы о себе*. — М., 1989.
7. *Культура Древнего Египта*. — М., 1976.
8. *Культура Древней Индии*. — М., 1975.
9. Лосєв І.В. *Історія і теорія світової культури: європейський контекст. Навч. посібник*. — К., 1995.
10. Полікарпов В.С. *Лекції з історії світової культури: Навч. посібник*. — Харків, 1999.
11. Померанцев Н.А. *Эстетические основы искусства Древнего Египта*. — М., 1985.
12. Разумович Н.Н. *Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции*. — М., 1989.
13. *Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Підручник* // Горбач Н.Я., Релей С.Д. та ін. — Львів, 1992.

1. Найдавніші земні цивілізації зародилися в Центральній Азії. Культурна домінанта, що склалася тут, дала поштовх для розвитку цивілізацій європейського континенту.

Однією з найдавніших є культура Месопотамії (Дворіччя) або культура стародавніх шумерів і аккадців. Їх еколого-географічне середовище позначене значною “відкритістю” територій, нерегулярністю й непередбачуваністю спустошливих повеней, розмаїттям ландшафтів, несталістю клімату. Певною мірою це призвело до відчуття плинності та хиткості усього існуючого. У словесній творчості безперечно домінування мотиву суєтності буття, яке зрівнює в смерті багатого й бідного, мотиву загубленості малої людини серед суперечностей світу, підкореності її випадковостям божого промислу. Саме на цій території в кінці IV тис. до н. е. на зміну первісній культурі приходять міська. Міські поселення з’являються на берегах річок і каналів.

Міста Дворіччя були невеликі за кількістю населення. За формою правління це була необмежена монархія. У Месопотамії зародилась писемність, через те,

що була величезна кількість документів, а також виконання розрахунків, які були потрібні для здійснення іригаційних робіт. Оскільки навчатися мали право лише діти вищих соціальних станів, то освічених людей в державі було небагато.

Незважаючи на те, що писемність була прерогативою панівної верхівки, вона зафіксувала реалії культурного співжиття, мислення, бачення світу і суперечностей, що виникали в суспільстві. Модель земного буття переносилась на діяльність пантеону богів, яким будували величезні за розмірами храми, що зводили силами всієї спільноти. Типова для Месопотамії форма землеробства, що вимагала значної концентрації праці, зумовила її колективний характер. Індивід включався у працю не як самостійний суб'єкт, а як елемент більш значного суспільного цілого. Тому давньосхідна людина завжди сприймала себе не окремим “я”, а органом цілісного соціального організму, частиною соціуму, через нього включаючись у колообіг космічного буття. Досить високо розвиненою була магічна свідомість, вбачалися прямі взаємозв'язки земного і позаземного.

Хоча історія зберегла безліч пам'яток писемності Дворіччя, але довгий час вони не були прочитані, і лише в 1835 р. це вдалося зробити. Ця подія мала велике значення, оскільки вченим тепер відкрилися культурні багатства стародавнього Шумеру, держави, яка утворилася в III тис. до н. е. Знайдено величезну бібліотеку (близько 30 тис. глиняних пластинок). У ній міститься багато текстів, які передують грецькій міфології, а також збереглася інформація, викладена пізніше в Біблії. І нині вражає порядок, у якому зберігалась бібліотека. Таблички лежали у спеціальних шухлядах і були розставлені за відповідними розділами.

Отже, підсумовуючи вищесказане, робимо висновок, що вирішальним чинником культури є писемність, оскільки лише вона дає змогу майже в недоторканій формі зберегти інформацію. Вийшовши із Месопотамії, вона через передню Азію ввійшла в Європу і поширилась там.

Велике значення в Месопотамії приділялося особі правителя. Від його особистих якостей, його чеснот і вад, заслуг чи злочинів залежав врожай, успіх військових і політичних справ. Правителів обожнювали через те, що вони вважались основою цивілізації, силою, яка впорядковує світ, втіленням цього впорядкованого світу. Оскільки цар сприймався як запорука колективного благополуччя й процвітання, його образ у свідомості підлеглих мав бути зразком довершеності, краси й енергії. Відомі випадки, коли старого або хворого правителя знищували, іноді “відроджували”, надавали нової сили

через його ритуальну смерть.

З'ясування культури Єгипту доцільно почати з того, що оскільки землі тут були родючими (щороку отримуючи родючий мул Нілу), тому єгиптяни збирали щороку три врожаї. Це давало їм змогу цілком забезпечувати себе, а надлишок продавати і за це отримувати великі прибутки. Надлишок робочої сили реалізувався по-різному: одні займалися ремеслами, інші стали інтелектуальною елітою — жерцями, які утворили своєрідну наукову корпорацію, що розробила писемність, міфологічну систему, пізніше релігію. Саме єгиптянам належить винайдення папірусу. Великим досягненням єгипетської культури були і сьогодні залишаються піраміди, яким надають містичного змісту. Переборюючи швидкоплинність часу, давньоєгипетські піраміди, призначені для поховання муміфікованого тіла фараона, втілювали не стільки ідею могутності влади деспота, скільки ідею безсмертя. Їх грандіозні розміри характерні для культур усього стародавнього часу.

На формування досить сталої за своїми формами культури Єгипту вплинула його територіальна замкненість: на півночі своєрідним бар'єром є Середземне море, на півдні — пороги Нілу, на сході — Аравійська пустеля, на заході — Лівійська.

Повертаючись до давньоєгипетських пірамід та храмів треба сказати, що їх поява пов'язана із широко розвиненим у державі заупокійним культом. Єгиптяни сприймали світ і своє життя як стале й незмінне, раціонально впорядковане, відтворюване з покоління у покоління. Життя за порогом смерті мало бути продовженням земного життя: душа людини зберігалась у своєму двійнику “ка”, тіло захищалося муміфікацією. Гробниця мислилась як дім, що наповнювався безліччю речей, необхідних небіжчику в новому, вже вічному житті. Пристрасна надія на вічне життя людської душі, пристрасне бажання зупинити, перемогти конечність земного буття, яка так болюче сприймалась могутньою, розвиненою давньоєгипетською цивілізацією, спричинили виникнення заупокійного культу, але він не був культом смерті, а навпаки — запереченням її торжества, своєрідним тріумфом життя в містичному вічному бутті.

Єгипетську цивілізацію поділяють на такі чотири періоди: Давнє царство, яке характеризувалося спорудженням великих пірамід Хеопса, Хефрена, Мікеріна в Гізі.

Середнє царство, для нього характерний розпад держави та утворення двох центрів — у Дельфах і Фівах. Досить популярними стали скульптурні зображення.

Нове царство, яке започатковане з 18 династії, період розквіту держави. Початок будівництва культових споруд. Цей період завдяки зміні релігії позначився найбільшою людяністю в мистецтві Єгипту.

Пізнє царство, це останні роки розвитку держави. У 525 р. до н.е. Єгипет захопили перси, у 332 р. — греки. Тоді еллінізм адаптує величезну спадщину тисячолітньої єгипетської культури, переносить її на територію Європи.

2. Слово “Іран” за самовизначенням свого ж народу означає “культура аріїв”, які належали до індоєвропейської групи, але досить швидко асимілювалися протоіндійською культурою. Арії створили міцну державу, підкорили багато народів, виробили своєрідний тип культуротворчого процесу. Особливістю їх культури було створення кераміки “сірого типу” та виробів з металу, на яких помітні цитати з асирійської та вавилонської культур.

Іран пройшов у своєму розвитку багато історичних періодів, але найважливіші з них:

1. Елан, в якому близько III тис. років до н.е. виникає піктографічна писемність, яка з часом переходить у лінійне складове письмо. Особливістю було виготовлення керамічного посуду, який оздоблювали зображеннями птахів, тварин, людей, а також демонами, крилатими левами.

2. Мідійський період характеризується виробами із бронзи, на яких зображення будувалися симетрично. Архітектура представлена храмами і святилищами, що нагадували оборонні споруди та були оздоблені численними декоративними прикрасами. Боги для іранців уособлювали лише символи, перед людьми вони завжди з’являлися у вигляді тварин і птахів.

Але з 525 р. до н.е. із захопленням Єгипту кордони держави збільшились і почалася епоха династії Ахеменідів. Культурним центром цієї держави став Персеполь. Тут виробився своєрідний архітектурний напрямок, який вплинув на забудову міст Середземномор’я. Найзнаменитішим був храм Персеполя. У ньому сформувалися мистецькі та філософські школи, було вироблено жорстокі вимоги до іконографії в мистецтві, а також релігійний канон. Зороастризм, який народився й утвердився в Ірані, передував християнству, істотно вплинув на релігії євразійського континенту. Так, Заратустра проголосив себе “посередником” між Богом і людиною. Цю тезу пізніші релігії використали у своїх вченнях.

Через те, що зороастрійці вважали первинною субстанцією вогонь, тому в їхніх храмах він горів постійно і був символом вічного життя. Як антитеза зороастризму в Ірані зароджується маніхейство, яке ставило за мету врятувати людство від першості світового зла.

Іранці цінували фізичну і духовну красу, і про це свідчать тексти “Авести”, які збереглися. У них оспівується божественна мета людини. Скульптурні зображення були вишуканими. Багато витончених фігур прикрашали храм Персеполь і площі культурної столиці. Провідною темою в мистецтві іранців було світло, яке поборює темряву. Через те світлоносність пронизувала всі твори мистецтва, літератури, скульптури, архітектури.

3. На розвиток культури євразійського континенту істотно вплинула культура Індії. Вона вийшла на історичну арену, коли на ці території у XIII ст. до н.е. прийшли арії. Найповніше світоглядна система, світобачення та ідеологія були викладені у творах “Рігведа” (книга гімнів), “Артіхарваведа” (книга жерців), “Самаведа” (книга пісень), “Яджурведа” (книга жертв). Пізніше з’являються до цих збірників коментарі, деякі з них стали окремими творами. У цей період, а саме VI-V ст. до н.е., створюється своєрідний жанр — сутра, тобто короткий виклад певної теми. Особливість пантеону божеств полягала у тому, що головним був той Бог, в якому на той час була потреба. Вождь і главою роду був жрець. Індійське суспільство поділялося на касты, і перехід з однієї касты в іншу практично був неможливий. Вважалося, що порушення кастової приналежності може призвести в наступній інкарнації до переродження людини у тварину.

Соціальне розмежування індійського суспільства сприяло створенню різноманітних релігійно-філософських систем: веданта, джайнізм, йога, буддизм та інші. Це зумовило починаючи з III ст. до н.е. початок активного будівництва храмових споруд. Їх вирубували у скелях, зводили в наземний спосіб. Стіни храмів прикрашали розписами і скульптурними рельєфами, які розповідали про життя богів і людей.

Із середини VI ст., коли відбулося розмежування на сільське і міське населення, тоді міста стають центрами розвитку культури. Тут зосереджувалися ремісники провідних спеціальностей, які об’єднувались у корпорації. Корпорації виконували великі за обсягом роботи. Наприклад, велику бронзову статую Будди в Султанганджі, колону Чандрихупти II у Делі з нержавіючого заліза.

З усіх мистецтв найбільш розвинутою була скульптура, яка тісно пов’язана з архітектурою. До вироблення канону художники віддають перевагу портретним зображенням. Навіть робилися спроби психологічного вирішення і розкриття характеристики особистості. Високого рівня майстерності у створенні ліплених скульптур досягла Аджарська школа. У період переходу від старої ери до нової помітними стали античні впливи.

На рубежі двох ер починається розквіт авторської лірики і драматургії. Найпопулярнішим став поет Калідаса (IV-V ст.). Цей поет відзначився своїми ліричними і драматичними творами, наповненими глибоким філософським змістом. Відомими його творами є поеми “Рід Рагу” та “Хмара-вісник” і драма “Шакунтала”.

Поряд з офіційною придворною літературою розвивалася світська, яка досить скептично ставилася до релігійного аскетизму. Характерною ознакою літературно-поетичних творів стає вишуканість форм. Аналіз літературних творів того часу свідчить про те, що поезія призначалася для декламації.

4. Культура Китаю була однією з найстаріших культур на Далекому Сході. Так, у середині II тис. до н.е. винайдено ієрогліфічне письмо. Але найбільшого культурного розвитку Китай зазнав за правління династії Хань. У цей період міста стають культурними осередками, де значного розвитку набула архітектура, особливо палацова, яка мала монументальний характер. Їй притаманні високі міцні стіни, що виконували також оборонні функції. Палацові комплекси складались із з'єднаних дерев'яних будинків, критих червоною черепицею із загнутими кутами. Палацові споруди були оточені садами. Платформи, на яких зводились будинки, облицьовувались каменем, дерев'яні елементи покривались червоним лаком. Серед культових споруд вирізнялися пагоди, які зводилися на узвишшях, в оточенні зелених насаджень.

Китайці дуже рано почали використовувати бронзу, з якої вони відливали дзвони для пагод, робили бронзові вироби з декорованою поверхнею.

Крім архітектури розвивалась у китайців і скульптура. Це переважно різноманітні статуї Будди, а також постаті, які охороняли храм або житла духів.

Особливо прославились китайці своєю знаменитою порцеляною. Було розроблено складну технологію, яка уможливлювала виготовлення майже прозорого виробу, що розписувався. Досить популярним для розпису у китайців став жанр “квітів і птахів”, «гори та води».

Крім виготовлення порцеляни широкого розвитку набув китайський живопис тушшю на шовку та папері. Використовуючи жанр “квітів і птахів”, художники малюють тварин, комах, риб та іншу живність. Живописом прикрашаються різноманітні предмети. Такі, як ширми, декоративні вставки, віяла. У пейзажних мотивах переважають відстороненість від реалій життя та споглядальність. У картину вводиться текст, який доповнює зміст твору. Художник і поет часто є одна особа.

Поетичні рядки картин породили своєрідний літературний жанр — “ши”, започаткований Конфуцієм. Цей жанр створювався у пісенній формі. Але поступово жанрова палітра збільшується. У літературу входить історична драма, прозова повість, роман.

Характеристику японської культури доцільно розпочати з того, що у період формування державності Японії значний вплив мала культура Китаю. Але вже з VIII ст. Японія стає закритою державою і на її території утворюється своєрідний культурний конгломерат. Основою світоглядної системи стає буддизм. Писемність запозичують з Китаю, але пристосовують до японської мови. У китайців переймається і форма картини, поєднання з письмовим текстом.

У XV ст. у японському суспільстві популярним стає театр. Театральне дійство будувалося на пластиці акторів засобами пантоміми. Актори накладали грим так, що їхні обличчя набирали вигляду маски з містично застиглим виразом.

У XVIII ст. значного поширення набуває гравюра, завдяки чому твори образотворчого мистецтва стали доступними широким верствам населення, через їх малу ціну.

Японське малоземелля зумовило своєрідний архітектурний напрямок, який поєднує будинок і садибу. А ще малоземелля сформувало культ праці. Кожна справа мала бути виконана на найвищому рівні — різноманітні вироби з металу, дерева, кістки, чайні церемонії та інше.

Культурологи вважають, що поєднання азійських культур, де особистість може поступитися власними інтересами перед суспільними, зможе врівноважити Схід і Захід у почутті обов’язку суспільства перед особистістю.

5. Антична старогрецька культура сформувалася на базі попередніх культур. Найстарішою була критська (мінойська) культура, яка припадає на III-II тис. до н. е. Вона запозичила все те, що мало Середземномор’я.

Завдяки розкопкам німецького археолога Генріха Шлімана у 70-х рр. XIX ст. перед поглядом учених постала визначна культура. Характерною рисою критської культури є розвиток палацової архітектури, яка нагадує місталабіринти, що склалися з великої кількості приміщень, з’єднаних коридорами. Стіни таких палаців прикрашалися яскравими фресками та гіпсовими рельєфами, на яких зображувались тварини, сцени придворного життя, полювання та інше.

Скульптури на Криті не знайдено. Так само, як і статуй богів чи культових споруд-храмів. Ймовірно, критяни вклонялися богам на природі, у священних

гаях або печерах. Відомий великий розмальований рельєф із зображенням “царя-жерця”. При грецькому правителі Міносі (ім’я якого зв’язують з легендою про Мінотавра) Крит був ще могутньою державою. Кносський палац з хитросплетіннями його коридорів цілком міг перетворитися в уяві греків на легендарний лабіринт, а фрески, які зображали битви з биком, породити образ напівбика, напівлюдини — володаря лабіринту Мінотавра.

Мешканці Криту мали писемність. Про це свідчать таблички, які містили основні питання життя, релігійні тексти.

Характеристику культури материкової Греції слід розпочати з того, що Греція немовби відтворила шлях людства заново. Це було своєрідним новим народженням людського суспільства після високого піднесення азійських країн, які рано досягли свого обрію. Шлях розвитку цих культур наче припинився, що характерно для деспотичних режимів. Дальший загально-людський розвиток не міг бути продовженням тієї самої лінії, він мав початися десь знизу. В умовах більш розвинутого міжнародного середовища грецька первісність, ставши на фундамент, закладений найдавнішими цивілізаціями, розчинила браму майбутнього. Грецька культура принесла з собою вищу форму громадської самодіяльності общин, гармонію природи й суспільства і, звичайно, тонке відчуття прекрасного.

Грецька культура сприймалась у наступні століття як історичне диво. Вона створила, крім усього іншого, величезну кількість понять і термінів. Хоча грецький поліс і грецьке мистецтво залишили у численних своїх витворах неперевершені взірці і стали прекрасним дитинством людства, не будемо забувати, що життя античного світу мало й досить жорстокості. Це насамперед культові звичаї.

У Греції утворилася міфологічна система. Спочатку шанувалися боги, пов’язані із розвитком землеробства, пізніше з’являються мотиви потойбічного світу. Формується обрядова система, яка передбачала певну театралізацію. Ці культи виконували консолідуючу роль для суспільства. Вони стали ідеологією для міжполісних об’єднань. Ці об’єднання на релігійному ґрунті стали прообразом майбутніх політичних і воєнних союзів.

Виробляються ціннісні орієнтації та установки на ідеал, який дотримується норм законів, що регламентують співжиття. Завдяки цьому формується особистість, виникає інтерес до внутрішнього духовного світу людини, його індивідуальних особистостей. Це сприяло розвитку суспільної свідомості і як найвищого її уособлення — розвитку мистецтв.

Все це сприяло виникненню своєрідного літературного жанру — ліричних сповідей, основними темами яких було кохання, життя. Розвиткові ліричної поезії дуже сприяли змагання поетів та музикантів. На Олімпійських іграх головну роль відігравали змагання атлетів і перегони на колісницях. Але й тут в урочистих піснях славили переможців, виконували гімни на честь богів і героїв, співали пісень під час урочистих процесій. Деякі види ліричної поезії були особливо тісно пов'язані з музикою і танцями.

Велике значення для розвитку античної культури належить грецькій трагедії, яка виникла з культових ігрищ і ритуалів свята Діоніса. Це був складний діалог хору з одним актором, але пізніше кількість акторів збільшилась. За змістом трагедія мала відображати пристрасті та страждання людини. Грецька драма ставила особливо високі вимоги до голосу акторів. Вони грали у масках, що обмежували всю міміку одним порухом і загальною поставою тіла. Акторами були тільки чоловіки. Деякі з них досягли досконалості у грі. Водночас на сцені перебувало не більше як троє акторів. Актори були шанованими людьми. Вони брали участь у політичному житті. Їм надавалися великі пільги, гарантувалися недоторканість і звільнення від податків. Театр посідав чільне місце у житті рядових греків. Спочатку відвідання видовищ було дармовим, згодом стало платним, але Перікл запровадив видачу грошей на видовища з державної скарбниці.

Фізично і морально досконала людина, в якій воєдино злилися доброчесність і пропорційна краса тіла, — такою є ідеал особистості вільного грека. Ритм тіла виховувався атлетикою, ритм душі — “музикою”, що для грека означало музичні (тобто під знаком муз) мистецтва: триєдність поезії, танцю і власне музики. Це була програма для кожного вільного грека. Ці три роди творчості в класичній Греції були неподільні. Оди або трагедії співали і танцювали, хоча для нас вони — літературні тексти. Давньогрецька література жила не тільки у слові — вона жила і у звуці, і в німому жесті, і в танці. Цю стилізацію життя і творчості згодом критикували філософи, тому що вони надавали великого значення виховному впливові мистецтва.

Історики античного світу неухильно наполягають на значенні художнього елементу в грецькому житті, починаючи з культури тіла, гімнастики і закінчуючи гомерівськими шляхетністю й лицарським кодексом, які вважались взірцем гідної поведінки. Насичені суспільним змістом, громадянськими мотивами, обряди на тлі великої художньої культури, створеної архітектурою, пластикою та іншими музами, відігравали величезну роль.

Широкого розвитку в Греції набула архітектура, особливо храмова. Була розроблена класична модель, за якою головне приміщення копіювало прямокутний зал царського палацу і житло Бога. Храм був оточений колонами, що символізували священний гай.

Греки розробили класичні архітектурні ордери: іонійський, коринфський і дорійський. Кожний із них становив певні символи — іонійська колона вважалася символом жінки, коринфська — дівчини, яка несе корзину з дарами землі, дорійська — чоловіка. Так, у храмах іонійського ордену колони інколи замінювалися або доповнювалися жіночими фігурами (каріатидами), а колони дорійського ордену — чоловічими (атлантами).

Храми декорувались барельєфами, горельєфами та круглими скульптурами, які розповідали про богів, їх життя, про переможців спортивних змагань та олімпійських ігор. Основний матеріал, з якого ліпили скульптури, був мармур. Найвідомішими грецькими скульпторами стали Скопас, Фідій, Пракситель, Мірон та інші.

Мистецтво розподіляється на жанри, з яких виділяється декоративно-парадний, представлений багатофігурними рельєфами і скульптурними композиціями величезних масштабів. Також існував експресивно-героїчний жанр. Спостерігається поступовий відхід від монументалізму до інтимного сприйняття скульптурного твору.

У період еллінізму стало популярним будівництво величезних споруд, деякі з яких належать до чудес світу. Зокрема, Олександрійський маяк висотою 135 метрів, статуя Колоса Родоського – 32 метрів.

6. Культура Стародавнього Риму склалась і сформувалась під впливом культур багатьох народів, передусім етрусів і греків, але римляни у розвитку своєї культури випередили своїх вчителів.

Значення римської культури надзвичайно велике, через те, що вона мала великий вплив на подальший розвиток Європи. У Римській імперії утворився своєрідний культурний процес, основним принципом якого був принцип доцільності, сміливості інженерного мислення.

Особливо відзначився розвиток архітектури, який поєднав етруску спадщину, будівельні традиції, винайдення бетону, що дало можливість римлянам перейти від простих балочних перекриттів до зведення арочних споруд. Через це вони будували багатоповерхові будинки. У будівництві римляни вперше застосували хрестово-купольну систему, яка стала основою майбутніх християнських храмів. Ззовні бетонні будинки облицьовували мармуром або каменем. В імператорському Римі кожний імператор у гонитві за

славою споруджував нові майдани, адміністративні будинки, театри і стадіони. Римлянам належить і тип тріумфальної арки, одно-, три- і п'яти-прогінної, що зводилася на честь певного імператора.

На стінах храмів римляни як і греки зображали міфологічних героїв, а також сцени свого життя. У скульптурі досить поширеним став портрет, у якому автори відтворювали не тільки риси портретованого, але й розкривали його як особистість. Індивідуалізація людини вивела на перший план ідею духовної краси.

Римська література увібрала кращі традиції грецької літератури. Основними жанрами були прозові твори, поезія. У Римській імперії література цікавила не лише читача, а й політиків, які намагались у своїх інтересах керувати нею.

Проза римського періоду складалася спочатку з “листів”, які в реалістичній, художній формах описують події, адресовані неіснуючій особі, тобто спрямовані на читача. Пізніше вони збільшуються за обсягом і з'являються романи з різноманітною тематикою.

Поряд з прозою починає формуватися поезія, яка позначена високою культурою форми. Поети писали як великі твори, так і невеликі вірші легкого жанру. Римляни створили свій чудовий театр.

Але у III ст. на зміну рабовласницькому ладу прийшов феодальний. Завоювання Римської імперії повністю знищило античне суспільство, обірвало традиції старих культурно-мистецьких форм і лише частково трансформувалося в період Середньовіччя.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. *На яких територіях функціонували найдавніші земні цивілізації?*
2. *Назвіть провідні цивілізації Далекого Сходу.*
3. *Назвіть провідні цивілізації Європи.*
4. *Хто перший почав користуватися писемністю?*
5. *Які були досягнення культури Стародавньої Греції?*
6. *Охарактеризуйте культуру Стародавнього Риму.*

Теми рефератів

1. *Художня культура Передньої Азії.*
2. *Специфіка і витоки римського генія.*
3. *Культ краси та освіченості в культурі античного світу.*
4. *Порівняльний аналіз культур Китаю та Японії.*
5. *Культура європейського середньовіччя.*

Лекція 3. Культура та цивілізація

Основні поняття і категорії:

- ✓ цивілізація;
- ✓ Захід;
- ✓ Схід.

План заняття

1. Суть і визначення цивілізації.
2. Взаємозв'язок культури та цивілізації.
3. Співвідношення культури та цивілізації на прикладі проблеми Заходу та Сходу.

Література

1. Горбач Н.Я. *Теорія та історія світової і вітчизняної культури*. — Львів, 1992.
2. Гумилев Л.Н. *География этноса в исторический период*. — Лг, 1990.
3. *Історія світової культури: Навч. посібник* // За ред. Л.Т. Левчука. — К., 2000.
4. Лосєв І.В. *Історія і теорія світової культури: європейський контекст. Навч. посібник*. — К., 1995.
5. Массон В. *Первые цивилизации*. — Лг, 1989.
6. *Энциклопедический словарь по культурологии* // Под . ред. А.А. Радугина. — М., 1997.

1. Слово “цивілізація” походить від латинського кореня — громадянство, міське населення, громадянин, община. Спочатку використовується як прикметник, тобто гідний громадянин, вихований, чемний, і лише у середині XVIII ст. вживається для характеристики якісного стану суспільства, маючи на увазі його зрілість. На думку багатьох вчених поняття “цивілізація” було введене у науку як назва певного етапу в культурній еволюції людства, що починається з 3500 року до н.е. і триває по сьогоднішній день. Це поняття багатозначне. Ніхто не може сказати, скільки цивілізацій на Землі. Навіть один і той самий дослідник А. Тойнбі називає різну кількість цивілізацій. Починаючи з 21 цивілізації, Тойнбі пізніше збільшує їх кількість до 23, а потім до 26.

Для визначення поняття цивілізація та оцінки конкретних цивілізацій багато залежить від позиції дослідника. Як відмітив Є.Б. Рашковський, в дискусії по цій проблемі будь-який вчений, наприклад, філіпінець, тюрколог і т.п.,

пропонує свої корективи до даної схеми і цим самим стверджує відносний характер категорії цивілізації, а також ширше — цивілізаційної схеми. І кожний по-своєму правий.

Більшість дослідників цивілізацій вказують на труднощі їх визначення: складність внутрішнього складу кожної із цивілізацій; напружену внутрішню боротьбу в рамках цивілізації за лідерство над природними та людськими ресурсами; напружену боротьбу за гегемонію в символічній сфері у вигляді ідеології та релігії. Причому в такій боротьбі ворожі групи, коаліції та клани часто шукають внутрішньої підтримки проти братів по цивілізації, шукають шляху самоствердження в субцивілізаційних протиріччях. Матеріал для таких роздумів дають історії арабо-ісламської цивілізації: індостанська, індонезійська у XX ст.

Велику роль у поширенні й науковому збагаченні терміну “цивілізація” відіграли твори французького історика Н. Гізо, присвячені історії цивілізації в Європі і окремо у Франції, а також двотомна праця англійського історика Т. Бокля “Історія цивілізації в Англії”. З їхньої точки зору вся загальносвітова культура сприймалась як єдина цивілізація. Але з розвитком суспільства та історичних наук стає зрозумілим, що цивілізація сформувалася лише на певному етапі розвитку людства і являє собою якісну межу на еволюційному шляху. Виділяють різні типи, етапи, рівні цивілізації. Принциповою позицією вчених радянського періоду було виділення формаційних типів цивілізації (рабовласницький тип, феодальний тип і т. ін.). Такий підхід відрізнявся від поглядів інших вчених, які пояснюють цивілізацію через взаємодію з культурою про що мова піде у другому питанні.

Єдиного, загальноприйнятого значення терміну “цивілізація” не існує, в різних контекстах цей термін може означати прямо протилежні поняття.

На Заході зараз найбільш поширене поняття цивілізації як сукупність історичних, географічних, соціокультурних та інших особливостей того чи іншого конкретного суспільства, народу, країни. У той же час словник “Американський спадок” повідомляє, що цивілізація — це:

- ✓ Просунутий стан інтелектуального, культурного і матеріального розвитку в людському суспільстві, відмічене прогресом в мистецтві та науках, інтенсивним використанням писемності, появою політичних і соціальних інститутів.

- ✓ Тип культури та суспільства, розвинутий окремою нацією або утворений у визначеному регіоні або в конкретній епосі.

- ✓ Акт або процес удосконалення або збагачення цивілізаційного стану.

- ✓ Культурне або інтелектуальне удосконалення.
- ✓ Сучасне суспільство з його комфортом.

Інше сучасне західне довідкове видання (The New Grolier Multimedia Encyclopedia) визначає цивілізацію як стан людського суспільства, який характеризується високим рівнем культурних та технологічних досягнень і відповідним комплексом соціального та політичного розвитку.

Характеризуючи цивілізацію треба також зауважити, що вона з часом змінюється, набуваючи нових рис, які дозволяють нейтралізувати її антигуманні ефекти. Так, наприклад, перехід до інформаційного суспільства на основі кібернетичних систем. Виробництво, організоване на основі кібернетичних систем, не потребує безпосередньої участі людини на рівні виробничих процесів, тому що багато функцій оперативного управління машинами та станками тут передані кібернетичним механізмам, а людина виведена із сфери безпосереднього впливу на природу. Через це людина перестає бути частиною машини, а жорстка дисципліна праці, народжена індустріальним виробництвом, стає непотрібною. Цивілізація, таким чином, породжує можливість покращити, підняти рівень життя та умови розвитку особистості на новий якісний рівень. Інший приклад: як стало очевидно останнім часом, всередині цивілізації, без використання її можливостей та продуктів, неможлива оптимізація взаємодії суспільства і природи, вирішення екологічних проблем, створення ноосфери.

Фактично під цивілізацією розуміють культурну спільність людей, які мають певний соціальний генотип, соціальний стереотип, яка освоїла стійке місце у світі.

Як бачимо, поняття “цивілізація” ще не визначилося, хоча ні в кого немає сумніву відносно того, що “цивілізація” є основним феноменом історичного розвитку.

2. Термін цивілізація в публікаціях істориків частіше всього використовується для визначення певної стадії розвитку культури. Конкретна культура, яка розвивається, може стати цивілізацією. Процес історичного розвитку при цьому буде виглядати так: в результаті змін у виробничих силах, в свідомості суспільства конкретно-історична культура створює цивілізацію. Частіше всього це пов'язано із виникненням державності, міст, писемності, єдиної системи маси і ваги, розвинутою спільною релігією, системою права і т.п. У той же час цивілізація так як і культура також може визначатися як реальне історичне конкретне суспільство, так і окрему його характеристику.

Запропоновано рахувати цивілізацію типом культури, при цьому маючи на увазі ті ж самі великі спільності людей, частіше всього національні, які відрізняються один від одного в сфері культури. Тут з одного боку стверджується, що культура — це більш загальне поняття, ніж цивілізація, тому що цивілізація — це визначений тип культури. З іншого боку, знову ж таки термін “цивілізація” означає великі спільності людей, через це відрізнити цивілізацію від культури дуже важко.

Існують різні точки зору, які розкривають співвідношення культури та цивілізації.

Так, одні вчені ці поняття ототожнюють. Ж. Марітен говорив, що “російські та німецькі автори протиставляють цих два поняття... Ми, скажемо, що культура чи цивілізація, — це розквіт людського життя і який зачіпає не тільки матеріальний розвиток... але також насамперед моральний розвиток, розвиток розумової та практичної діяльності, яка заслуговує, власне, на назву людського розвитку”. Відомий словник про який вже згадувалося вище “Американський спадок” вказує, що культура і цивілізація синоніми.

Спроби зрозуміти співвідношення понять “культура” і “цивілізація”, визначити їх взаємодію та застосування часом приводять до різних результатів: одні дослідники доводять, що цивілізація породжує культуру, є більш загальним по відношенню до неї поняттям; інші висловлюють прямо протилежну думку. Наприклад, згідно з концепцією А. Флієра культура є “механізмом цивілізації, тобто похідною від цивілізації. При цьому цивілізацію пропонують розуміти як історично складний спосіб існування великої спільності людей, специфічну форму її самоорганізації та регулювання процесів колективної життєдіяльності. Культура тоді виконує деякі функції в рамках цивілізації. В іншому підході цивілізація і культура опиняються зануреними в особливу технологію. Культура тут входить в технологію як її компоненти і являє собою “натуральний органічний акумулятор знань та інформації”. Цивілізація на думку автора даної концепції А. І. Ракітова також являється особливим соціальним феноменом, народженим технологією: це “сукупність раціональних загальноприйнятих правил”; “загальноприйнятих загальнозначущих для відповідного соціуму стандартів правил та еталонів поведінки і їх гармонія з боку державних структур”.

Дуже часто культуру протиставляють цивілізації.

Ще російські “слов’янофіли” почали розвивати тезу про духовність культури та бездуховність цивілізації, протиставляли цивілізацію як чисто західне явище культури. Така концепція була чітко сформульована М. Я. Данілевським у його

праці “Росія і Європа”. У ній автор поділив людство на 11 культурно-історичних типів. Крім народів, які створили культурно-історичні типи, є народи “бичі божі” — негативні діячі людства: готи, монголи, турки, які добивають старі цивілізації. Кожний культурно-історичний тип проходить три основні фази розвитку: етнографічну, державну і цивілізаційну. А німецький філософ і соціолог М.Вебер вважав, що культура — це неповторна і позбавлена будь-якої мети форма вияву духовного змісту світу, наслідком якого є витворення неповторних виражень міфів і символів, у першу чергу через різні види мистецтва, науки і світогляду. Цивілізація ж, на його думку, має підпорядкований характер — наприклад, техніка як елемент цивілізації є засобом створення благ для задоволення життєвих потреб людини.

Легко помітити, що протиставлення культури і цивілізації має місце тоді, коли зміст культури зводиться до вужчого її тлумачення — лише як духовної культури. Насправді ж протиставляти культуру цивілізації неправомірно. Поняття “цивілізація” означає в першу чергу рівень соціального прогресу суспільства на певному історичному етапі його розвитку. Характер цивілізації творить певні виробничі відносини, які складаються між людьми і становлять її частину. В цьому розумінні виділяють античну цивілізацію, буржуазну цивілізацію і т. ін.

Цивілізацію розглядають ще як етап суспільного розвитку, що настає за варварством. Дехто з дослідників розглядає цивілізацію як характеристику цілісності культур всіх народів світу в минулому і сучасному. Культура у цьому плані виступає як суттєва сторона цивілізації; ці поняття близькі, але не тотожні. Ми можемо вести мову, наприклад, про сучасну технотронну цивілізацію, але не про технотронну культуру, бо суть культури не в рівні техніки, а в якості духовно-морального потенціалу суспільства, який виражений також і через техніку даного часу. Серед витворів сучасної цивілізації є й атомна бомба, однак нікому не прийде в голову вважати атомну бомбу явищем культури.

Особливо велику роль у розгалуженні понять “культура” й “цивілізація” відіграло ознайомлення з життям племен Америки, Австралії, Африки, що зберегли архаїчні культурні комплекси. У результаті термін “цивілізація” дедалі більше використовувався для визначення особливого етносу в культурно-історичному процесі. Значний внесок у розробку поняття “цивілізація” зробили К. Маркс та Ф. Енгельс, які довели зв’язок процесу виникнення цивілізації з появою антагоністичних класів, створення держави, появою міст і купецтва, а також писемності й мистецтва.

Поряд із марксистською культурологією, яка обстоює концепції висхідної культурно-історичної еволюції людства, існує значна кількість концепцій, де відкидається ідея єдиного культурно-історичного простору й часу. Цю наукову тенденцію заклав німецький вчений О. Шпенглер у своїй праці “Занепад Європи”. Він описав цивілізацію, як заключний етап розвитку культури, як “смерть” культури, цим самим змалював цивілізацію та культуру як полярно протилежні явища. Якщо культура природний розвиток соціальних систем, то цивілізація є знищенням культури. Шпенглер вважав головними рисами цивілізації “гостре холодне міркування”, інтелектуальний холод, практичний раціоналізм, схилення перед грішми, розвиток сучасної науки (це писалося в 1917 р.) та інші прояви. Разом з тим, перехід до цивілізації означає і відмову від демократії, прав людини, політичних свобод.

Погляди Шпенглера про співвідношення культури та цивілізації продовжив А. Тойнбі, автор 12-томної праці “Дослідження історії”. Вчений довів, що кожна цивілізація проходить у своєму розвитку 4 стадії: виникнення, росту, надлому і розпаду, після чого вона гине, а її місце заступає інша цивілізація. Спільне у А. Тойнбі між культурою і цивілізацією — це релігійна приналежність.

Існують теорії, які розуміють цивілізацію, як продукт культури, її специфічну якість і складову частину: цивілізація — це створена соціумом в ході культурного процесу система засобів функціонування та удосконалення людини, суспільства, визначений за своїми якостями та можливостями результат функціонування культури, засіб і умова її зміни. Таке розуміння співвідношення культури та цивілізації пропонувалося американськими вченими. Цивілізація — вся сукупність організаційних засобів, із допомогою яких люди намагаються досягнути тих цілей, які заховані в поняття “культура”. Так, поняття “цивілізація” не виступає протилежністю культури, заключною фазою її розвитку, а навпаки, є неминучим продуктом культури і таким же необхідним інструментом, рівно як і умовою її подальшого розвитку. Цивілізація тоді може бути представлена і як феномен громадянського суспільства, і достатньо розвинуте явище самої культури. Ідею культурно-історичного розвитку людства як коловороту локальних цивілізацій розвинув видатний англійський мислитель А. Тойнбі у своєму творі “Дослідження історії”. Автор зробив спробу пояснити одночасно хід розвитку всіх людських культур, застосувавши поняття “цивілізація” до особливостей розвитку народів і культур різних регіонів і країн. У результаті всесвітня історія мала вигляд мозаїчного панно, складеного багатолінійним розвитком суверенних культур,

які розташовані поруч і співіснують. Однак А. Тойнбі довів: при всій відмінності і несхожості культур різних народів всі вони належать до єдиної цивілізації і в своєму розвитку рано чи пізно проходять ідентичні етапи, які характеризуються однаковими ідеями, і хоча мають свої особливості, та сутність їх єдина. Наприклад, основні ідеї Просвітництва, без яких сьогодні неможливо уявити сучасну цивілізацію: всі люди від природи рівні, кожна людина — неповторна особистість, людина — мета розвитку суспільства, а не засіб. Це доробок європейської культури XVIII ст. Трохи пізніше під знаком засвоєних європейських ідей починає розвиватись східнослов'янська культура. Ці ідеї живили творчість українських, російських та білоруських просвітителів. І тільки з кінця XIX — початку XX ст. ці ідеї починають панувати в культурах далекосхідних держав, відбиваючи своєрідність цих народів. Парламент — феномен розвитку англійського генія культури, але поширившись як невід'ємний елемент демократії на всі країни, він є фактором сучасної цивілізації. З деякими припущеннями до цієї ж наукової тенденції належить і концепція талановитого російського вченого Л. Гумільова щодо етногенези.

Спроби по-новому поглянути на шлях, який пройдено людством, і знайти на ньому ті опорні точки культури, що тримають складну конструкцію людської цивілізації, тривають і дотепер. Сьогодні більше ніж будь-коли вчені прагнуть осмислити спеціальні галузі наукового знання (як гуманітарного, так і природничо-наукового) в контексті культурної епохи. Такий підхід в науці дістав назву цивілізаційного. Він ґрунтується на загальнолюдських цінностях. Не відсуваючи в бік реальну конфліктність історії, ця концепція історії дозволяє зрозуміти її реальну безперервність, розкрити механізм дій людей, витоки і зміст загальнолюдських цінностей. Моральні переваги цивілізаційного підходу очевидні: стимулюючи практику, ідеї, настрої мирно-цивілізаційної взаємодії людей, він відкриває тим самим великий простір творчим тенденціям історії.

А тепер зупинимось на головних ознаках цивілізації, необхідних для аргументації класифікації стану розвитку культур різних народів у різних історичних періодах. Адже існує тенденція до використання терміна “цивілізація пастухів”, дослідники стародавньої Африки пишуть про “цивілізацію лісу” і поряд — про “цивілізацію міст”. Часто таке використання є даниною моді й не відповідає науковому змісту цього терміна.

Як уже зазначалося, основні цивілізації як соціально-економічні системи в цілому були визначені ще до середини XIX ст., але польові дослідження археологів вимагали більш детальних та обґрунтованих концепцій саме щодо

тих ознак, які характеризують перехід до цивілізації. Така систематизація була запропонована Г. Чайлдом, який виділив десяти основних ознак: 1) міста, 2) монументальні громадські будівлі, 3) податки або данина, 4) інтенсивна економіка, в тому числі торгівля, 5) виділення ремісництва, 6) писемність, 7) зачатки науки, 8) розвинуте мистецтво, 9) привілейовані класи, 10) держава. Саме Г. Чайлд на основі археологічних досліджень вказав, що постійними супутниками вищих цивілізацій були монументальні споруди — культові, поховальні або світські. У ході наукової дискусії вчений К. Клакхолм запропонував скоротити список Г. Чайлда до трьох ознак: монументальна архітектура, міста, писемність. Ці три ознаки, означені цілою системою причинно-наслідкових відносин з економічними, соціальними й політичними процесами, що відбуваються в суспільстві, створюють видиму вершину величезного айсберга культури перших цивілізацій. Вказана тріада виразно характеризує цивілізацію в першу чергу як культурний комплекс, тоді як соціально-економічна сутність цього явища пов'язана з появою класового суспільства й держави.

Зупинимось на загальній характеристиці тріади. Пам'ятки монументальної архітектури не лише вражають своїм масштабом, а й досить показові з точки зору виробничого потенціалу суспільств, що їх створили. У них реалізований додатковий продукт, створений цією економічною системою, відбито організаційний рівень суспільства, яке вміло використовує просту кооперацію. Саме обсяг вкладеної праці підносить перші величні храми над родовими святилищами, для спорудження яких досить було зусиль кількох, а то й однієї сім'ї. З огляду на розвиток суспільної свідомості монументальні споруди вказують на усвідомлення ідеї громадської єдності суспільства (на відміну від родової свідомості). Так, наприклад, за підрахунками Г. Чайлда, для спорудження Білого храму в Уруці знадобилася безперервна праця 1500 осіб протягом п'яти років. Крім того, зведення такої будівлі вимагало знань з математики, розвинутих знарядь праці.

Надзвичайно важливе значення мала поява писемності. Для первісної і навіть ранньоземлеробської общини кількість інформації, що підлягала переданню для збереження стабільності господарства й культури, була порівняно невеликою. Ця сума знань зберігалася жерцями або шаманами й передавалася усним шляхом під час навчання молоді. Складна соціальна й економічна система, якою стала цивілізація, веде до різкого збільшення найрізноманітнішої інформації. Навіть облік продукції та організація планованих землеробських робіт вимагали чіткої регламентації. Створення

єдиної системи релігійних вірувань, які приходять на зміну локальним культам родів і племен, також потребувало писемності для її кодифікації і твердої фіксації. У соціальному плані розвиток писемності вказує на розподіл розумової й фізичної праці, який залежав від загального процесу утворення класів.

Третя найважливіша ознака цивілізації — розвиток поселень міського типу. Недарма етимологія терміна “цивілізація” сходить до міської, громадської общини. Саме в містах особливо інтенсивно розгортається процес накопичення багатств і, відповідно, соціальної диференціації. Тут розташовуються центри громадського та ідеологічного керівництва, концентруються спеціалізовані ремісничі виробництва, набирають сили обмін і торгівля.

Культурний комплекс перших цивілізацій є складним організмом, в якому, зрозуміло, активно взаємодіють всі основні елементи, в тому числі й ландшафтні. Але вивчення ідеології та соціальної психології давніх суспільств становить особливу складність, адже тільки за класичної античності з’являються писемні свідчення про ці важливі елементи культурного комплексу. Тому саме матеріальні пам’ятки культури, які в той час стали носіями духовних надбань, дають змогу більш-менш достовірно реконструювати культурно-історичний комплекс як цілісність.

Вказані ознаки цивілізації найбільш абстрактні і загальні, а тому не визначають особливостей окремих цивілізацій і культур. Існує величезний пласт культурологічних досліджень і концепцій щодо специфіки окремих цивілізацій, культурно-історичних епох, культуро-антропологічних течій.

Отже, в історії людства цивілізація складає суперечливу єдність з культурою. Цивілізація і культура є два різних способи реалізації творчих сил людини. В культурі все матеріальне і практичне служить духові. В рамках цивілізації дух служить матеріальному та практичному. Якщо мірою культури являється самовіддача, то мірою цивілізації — самоствердження, автономність людини перед сліпими силами природи. Звідси зрозуміла відмінність цивілізаційних шляхів Заходу та Сходу про що мова піде у третьому питанні.

3. Відомий дослідник В. Шейніс запропонував три критерії зіставлення західних і східних культур:

1. Становище індивіда в групі й суспільстві в цілому, що визначається рівнем індивідуалізації чи, навпаки, включення людини в соціальну ланку. Культурам Сходу звичайно притаманна досить жорстка залежність індивіда від групи, принципова духовна підпорядкованість групі, коли лише в її рамках особистість відчуває себе цінністю, поза нею вона ніщо. В деяких національних

системах виховання, зокрема в Японії, людину виховують саме як представника групи, об'єднання. Цей процес починається в родині, продовжується в дитячому садку, школі, університеті, фірмі, і скрізь індивід — лише частинка якоїсь цілісності, в котрій він повинен розчинитися. Оцінку собі індивід може дати тільки через своє місце в групі.

Така особистість не здатна навіть подумки протиставляти себе спільноті й найвищим покаранням для себе вважає відлучення від неї. Звідси виникнення символів духовної належності до касти, клану, верстви у вигляді всіляких кодексів честі. Ці кодекси базуються на уявленнях про притаманний кожній групі тип поведінки. Індивід повинен зберігати свій образ в очах громади. Через такий кодекс (формальний чи неформальний) громада переходить у внутрішній світ особистості, й громадська думка немовби стає внутрішнім еталоном особистої поведінки. Ця громадська думка передбачає васальну вірність групі чи особі, що є символом групи. Наприклад, символом дітей богині Аматерасу в Японії, символом цілої нації в її міфологічній іпостасі виступає імператор.

Навпаки, в західних суспільствах, що вже давно подолали патріархальні структури і прийшли до суспільства незалежних індивідів, будь-які форми соціокультурного патерналізму сприймаються як замах на свободу самодостатнього індивіда.

2. Взаємозв'язок культури та цивілізації.

Потрібно взяти до уваги яка (світська або релігійна) орієнтація переважає у панівному світогляді.

Як відомо, майже всі західні суспільства пережили процес секуляризації, тобто відокремлення релігійного життя від світського. Принципова можливість такого поділу крилася ще в новозавітному заклику: “Кесареві кесарево, а Богові — Боже”. Більшість релігій Сходу не визнають такий підхід, оскільки проймають цілу тканину східного суспільства, регулюючи усі галузі громадського й особистого життя. Визнання секулярного принципу годі чекати, скажімо, в ісламі, що прагне панувати в економіці, праві, мистецтві, політиці, моралі, побуті, вихованні дітей. Вся система судочинства в країнах арабомусульманського культурного регіону побудована на нормах шариату. Хоча в окремих державах, крім фікха (мусульманського релігійного права), існує й цивільне право, відрізнити в цих країнах ісламське від неісламського вкрай складно. Тому деякі вчені стверджують, що іслам — це не стільки релігія, скільки спосіб життя мільйонів людей, складний соціокультурний комплекс, що сповнює собою майже всі елементи повсякденного життя.

3. Співвідношення культури та цивілізації на прикладі проблеми Заходу та Сходу.

Ставлення до традицій і новаторства, що виражається в настанові на зміну або консервацію наявних структур. Культури Заходу і Сходу досить неоднозначно ставилися й ставляться до “традиції” та “інновації”. Для того, щоб забезпечити конкурентноздатність ідеї на ринку Заходу, треба довести, що вона новітня, цілковито нова — це головне для суспільного сприйняття на підсвідомому рівні, незалежно від реальних переваг цієї ідеї. “Нове — значить хороше” — от підсвідома максима західної культури. Натомість на Сході будь-яку нову ідею треба замаскувати під добре призабуте старе, революційне — під реакційне, тільки тоді вона має шанс на успіх. Історія Сходу знає безліч “консервативних реформаторів”, які, змінюючи досить радикально сучасне й керуючись модерними ідеологемами, демонстративно спиралися на традиційні, звичні комплекси ідей.

Але й ці критерії потребують уточнення, бо є наслідками глибинних соціально-економічних процесів. Існували ще в далеку давнину принципові відмінності між Заходом і Сходом у формах власності, розподілу та обміну. К. Маркс у дещо поетичній формі стверджував, що відсутність приватної власності на землю — справжній ключ до східного неба. Зазначимо, що у своїх світоглядних і соціокультурних орієнтаціях античний Захід і стародавній Схід відрізнялися не менш суттєво, ніж тепер. Досить згадати поняття “античний капіталізм”, що його радянські науковці запровадили в науковий обіг у 20-ті рр. XX ст. Але за тих часів відмінності перебували ще тільки в зародковій формі, остаточно розвинувшись набагато пізніше.

Приватна, індивідуальна власність Заходу створила особливу соціокультурну систему, де панують матеріально-предметові, в завершеному вигляді — товарно-грошові відносини і зв'язки. Інші види соціокультурних систем відрізняються від неї переважанням міжособових відносин над предметовими.

На відміну від міжособових, товарно-грошові зв'язки породжують анонімне суспільство, суспільство тотальної рівності всезагального еквівалента — грошей. Саме вони зв'язують між собою незалежних індивідів, безвідносно до корпоративно-кланових особливостей. Це є типовим для розвиненого капіталістичного суспільства. Товарно-грошові відносини домінують над усіма іншими й опосередковують усі інші. На Сході переважають саме міжособові відносини, що домінують над товарно-грошовими й опосередковують їх. Гроші не мають тут анонімно-абстрактної сили, їхня спроможність залежить

від належності власника до касты, клану, верстви, що може бути дуже важливим. Східне суспільство знає рівність грошей, міжособові зв'язки, соціальну стратифікацію. Звичайно, ці відмінності не слід сприймати як абсолютні, але вони існують.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте етимологію слова “цивілізація”.
2. Яке на Вашу думку найправильніше визначення терміну цивілізація?
3. Назвіть основні ознаки цивілізації. Обґрунтуйте їх.
4. Поясніть яким чином поняття “культура” та “цивілізація” співвідносяться.
5. Чому цивілізацію розуміють як продукт культури?
6. Назвіть критерії зіставлення західних і східних культур за В. Шейнісом.

Теми рефератів

1. Вивчення східної цивілізації.
2. Порівняльний аналіз цивілізацій.
3. Західна цивілізація.
4. Майбутнє цивілізації. Єдність світу.

Лекція 4. Компаративний аналіз культур.

Основні поняття і категорії:

- ✓ культура;
- ✓ діяльність;
- ✓ відтворення;
- ✓ субкультура;
- ✓ контркультура;
- ✓ сакралізація.

План заняття

1. Феномен культури.
2. Концепції культурних круговоротів.
3. Поняття субкультури.
4. Молодіжна субкультура.
5. Контркультура.

Література

1. Бокань В. *Культурологія: Навч. посібник.* — К., 2000.
2. Гуревич П.С. *Культурология: Учебник.* — М., 2000.
3. Полікарпов В.С. *Лекції з історії світової культури: Навч. посібник* — Харків, 1999.
4. *Політологія. Підручник // За ред. Горбача М.І.* — Харків, 2001.
5. *Энциклопедический словарь по культурологии // Под ред. Радугина А.А.* — М., 1997.

1. Поняття “культура” надто багатозначне, має різні зміст і смисл не лише в побутовій мові, а у різних науках, в тому числі філософії. Одні під культурою розуміють цінності духовного життя, інші, звужуючи це поняття, відносять до культури лише ідеологію, яка покликана обслуговувати сферу виробництва. .

Культура постає перед нами як багатогранна проблема історичного розвитку. Незважаючи на різноманітність визначень культури, в них можна виділити синтезуюче ядро, що об’єднує різні точки зору. Вперше в літературі слово “культура” зустрічається в творі римського оратора й філософа Марка Тулія Цицерона “Тустуланські диспути” (45р. до н.е.). Етимологічно воно відноситься до слів “вирощувати”, “обробляти”. В ході тривалої еволюції від Цицерона (культура розуму є філософія) до І. Гердера (німецький ідеолог XVIII ст.), який включав до поняття культури мову, сімейні стосунки, мистецтво, науку, ремесло, державне управління, релігію, змінив її зміст.

В універсальній культурно-філософській концепції Гердера поняття “культура” характеризується як належне до людського роду. Вважаючи становлення культури другим народженням людини, Гердер у книзі “Ідеї філософії історії людства” писав: “Ми можемо як завгодно називати цю генезу людини в другому смислі, ми можемо назвати її культурою тобто обробленням ґрунту, а може пригадати образ світла й назвати освітою, тоді сплетіння культури й освіти простягнеться до найдальшого краю землі”.

Ідеї, історично сформовані в період від Цицерона до Гердера, створили теоретичне ядро того гуманістичного розуміння культури, котре і послужило передумовою та вихідним пунктом для формування наукового розуміння поняття “культура”.

Культура у світі наукового підходу до історії ґрунтується на динаміці суспільно-історичного розвитку. Це означає, що “культура” фіксує змістовно-людський аспект суспільних відносин. Його можна визначити завдяки залученню до процесу суспільного виробництва об’єктів (предмети, знання,

символічні системи та інше), способів діяльності та взаємодії людей, механізмів організації й регуляції їх зв'язків із оточенням, критеріїв оцінок оточення та зв'язків з ним. Тут культура розуміється як процес, результат і поле здійснення потенцій людьми у визначений час.

Поняття “культура” необхідно розглянути в його диференційно-динамічних аспектах, що вимагає використання категорій “суспільна практика” та “діяльність”, які пов'язують між собою категорії “суспільне буття” та “суспільна свідомість”, “об'єктивне та суб'єктивне” в історичному процесі. У науковій філософській літературі поняття “діяльність” постає як одна з найфундаментальніших характеристик людського буття. Дійсно, подаючи в творі “Свята родина” загальну характеристику людської історії, К. Маркс і Ф. Енгельс писали: “Історія — не що інше, як діяльність людини, яка переслідує свою мету”. Ще раніше К. Маркс підкреслював, що людина є “діяльною природною істотою”, котра сама себе утверджує в світі, у своєму бутті. Таким чином, поняття діяльності вміщує специфіку соціальної форми руху матерії.

Предметна діяльність людини є основою, дійсною субстанцією реальної історії людського роду: вся сукупність предметної діяльності виступає рушійною передумовою історії людства, всієї історії культури. І якщо діяльність — це спосіб буття суспільної людини, то культура — спосіб діяльності людини, технологія цієї діяльності. Можна твердити, що культура є історично й соціально обумовленою формою людської діяльності, являє собою історично змінну й історично конкурентну сукупність засобів, процедур і норм, які характеризують рівень і спрямованість людської діяльності, взятої в усіх її вимірах і взаємостосунках. Іншими словами, культура — це спосіб регулювання, збереження, відтворення й розвитку всього суспільного життя.

Саме в цьому джерелі в науковій філософії, якщо розглядати “виробництво” суспільством людини як “найбільш цілісний й універсальний продукт суспільства”, застосовується термін “культивуація всіх властивостей суспільної людини”.

Інакше кажучи, кожний окремий індивід лише тоді може вважатися “культурною людиною”, коли навчиться користуватися досягненнями суспільства, в якому живе. Адже суспільне виробництво виступає як умова й передумова її діяльності. Культура ж є принципом зв'язку з людиною, способом її вступу до соціального життя. Розвиток здібностей до користування вже створеним й нагромадженим суспільством, оволодіння способами цього користування — ось що характеризує процес культивування людини.

У сучасній культурології та соціології поняття культури знаходиться в числі

фундаментальних. Його вважають таким же важливим для аналізу соціального життя й діяльності індивіда, як і поняття “гравітація” для фізики або ж поняття “еволюція” для біології. Значне підвищення інтересу до дослідження культури викликало лавиноподібний ріст визначення: загальна кількість їх сьогодні перевищує п’ятсот. Така багатозначність формулювань свідчить про поліфункціональність, ємність та різноманітність поняття культури. Деякі автори вважають, що існують релігійна та світська культури (А. Новицький, В. Шевчук та інші), деякі вчені вирізняють жіночі (далекосхідні) та чоловічі культури (мусульманська, єврейська та інші). Треті (В. Романов) віддають перевагу думці про існування первісних, древніх та сучасних “теоретичних” культур. У світлі концепції наукового розуміння історії в основу типології культури слід покласти типології суспільного відтворення (це не означає, що типології іншого роду слід відхилити, навпроти, вони також заслуговують на увагу).

Роль та місце культури в діяльності людини можливо зрозуміти тільки на основі уявлень про діяльність людей, яка в кінцевому результаті має відтворювальний характер. Суспільна репродукція містить у собі відтворення особистості, усієї системи громадських відносин, у тому числі технологічну та організаційну, а також культурну. Сутністю, головним змістом і призначенням сфери культури є процес суспільного відтворення й розвитку людини як суб’єкта різнобічної соціальної діяльності та громадських стосунків. Культура розглядається як необхідний елемент суспільного відтворення й одночасно як важлива характеристика суб’єкта діяльності, розвивається у єдності з репродукційним процесом взагалі в усій його історичній конкретності. Тому зрозуміло, що з кожним типом суспільного відтворення (простий, інтенсивний та деструктивний) пов’язаний свій тип культури, що окреслює її місце й значення в життєдіяльності суспільства.

Звичайне відтворення співвідноситься з культурою, яка склалася в умовах домашнього виробництва та сільськогосподарської праці. В цій культурі суб’єкт відтворення спрямований на незмінність масштабів відтворення, на максимальну адаптацію до природних ритмів, що диктують умови доурбанізованого землеробства. Для цієї культури характерне уявлення про навколишнє середовище як про дане людині зовнішніми силами, переконання, яке не може змінюватися діяльністю людини, оскільки створене не нею. В культурах, що склалися в таких умовах, навіть активність самої людини розглядається як результат дії надлюдських антропоморфних сил.

З інтенсивним типом відтворення пов'язаний якісно відмінний тип культури. На відміну від суб'єкта простого відтворення, орієнтованого на адаптацію до заданих ритмів як систему незмінних смислів, суб'єкт динамічного типу культури націлений на вдосконалення власне себе в єдності з вдосконаленням світу людей, уже сформованого, створеного всією попередньою людською активністю. Людина в такому типі культури зайнята організацією раніше вже організованого, переосмисленням раніше осмисленого перебудовою ритмів світу, що її оточує. Саме тому суб'єкт інтенсивного типу відтворення мусить сконцентруватися для вирішення відповідних проблем. Необхідне багатство нагромадженої культури треба перетворити, осмислити й переосмислити, потрібно постійно поглиблювати вже складені поняття, сформувати нові ідеї, культурні новоутворення. Світ уже не розділяється заданим, а виступає результатом відповідальної напруженої репродуктивної діяльності людини. Деструктивному типу відтворення притаманна недостатня здібність суб'єкта через ті чи інші причини долати внутрішні і зовнішні протиріччя, обмежувати потік деструктивних інновацій, забезпечувати необхідні параметри простого суспільного відтворення, утримувати на мінімальному для даного суспільства рівні ефективність виробництва й відтворення. Деструктивний тип характеризується занепадом культури, недостатньою здатністю знаходити ефективні засоби й мету, що стабілізуватимуть ситуацію. Цей тип відтворення відрізняється від інших позитивною цінністю, а можливість наближення до нього являється стимулом для підвищення активності суб'єкта, його намаганням запобігти цьому процесові, а можливо, й перейти до більш прогресивного типу й рівня культури. Взагалі така ситуація складається тоді, коли технологія, організація виробництва розраховані на тип культури, націлений на розвиток, а реальний робітник, орієнтований на звичайне відтворення, на адаптацію в межах своїх "природних" можливостей до рівня вже складених техніки й організації. Під час аналізу культурних передумов науково-технічного прогресу потрібен облік історичних культурних традицій, які відтворюються до певного ступеня в культурі через її сталість навіть в умовах, коли змінюється більшість екологічних та соціальних умов, що породжують традиційні норми, звичаї, цінності уявлення, образ і стиль життя.

Типи відтворення й культури — поняття, покликані розкрити філософську основу, дати теоретико-методологічні обґрунтування внутрішнього розмежування культури. Коли ж виникає необхідність у емпіричному вивченні процесів культурної диференціації, культурних відмінностей у суспільстві, вчені звертаються до більш конкретних понять, за допомогою котрих стає

доступним вивчення реалій культурного процесу.

Культура має власні закони і функціонування. Істотні зміни, що відбуваються в культурі, не завжди можна пояснити соціальними причинами. Сучасна культурологічна наука і досі чітко не пояснила той факт, що культура не переставала розвиватися в найкритичніші періоди тієї чи іншої епохи. Вона продовжувала розвиватись в умовах гострої кризи рабовласницького і феодального суспільства, а також у роки фашистських диктатур та за тоталітарних режимів.

Феномен культури — це діалектична єдність перервного і неперервного. Законом розвитку культури є спадковість. Будь-яка культура одночасно традиційна і новаторська. Сама єдність перервного і неперервного дозволяє виділяти в культурі певні етапи й періоди її розвитку, навіть цілі епохи та цивілізації.

Культура, як продукт суспільної практики здійснює активний вплив на людей, на їхню життєдіяльність. Люди не лише створюють культуру в процесі матеріальної та духовної діяльності, але й оволодівають здобутими знаннями, тобто зайняті засвоєнням культури. Будь-яка діяльність — практична чи теоретична, матеріальна чи духовна, поряд із творчим аспектом включає й аспект функціонування тобто засвоєння культури. Чим ширші масштаби створення культурних цінностей, тим більший обсяг діяльності необхідний для успадкування культури, для її передачі новим поколінням, творчого відтворення. Законом функціонування культури є її засвоєння, збереження і передача наступним поколінням. Суспільство формує різноманітні форми і способи передачі культурних цінностей. Передача і засвоєння культури здійснюється різними способами: шляхом виховання, мови, освіти, через традиції та звичаї. Такі способи дістали назву традиційних форм передачі. У межах соціальної спільноти людей ці форми утворюють досить складну ієрархічну систему, яка акумулює і відтворює духовні цінності, погляди, ідеї, принципи, зразки поведінки і діяльності, мислення і почування, риси національного характеру. В ході історії відбувається не лише оволодіння набутим досвідом, але й подальший розвиток і вдосконалення культури, створюються нові культурні цінності, змінюються традиційні форми передачі і засвоєння культури. В найбільш загальній формі можна виділити два аспекти діяльності: професійну й непрофесійну, що спрямовані на збереження духовності.

Вивчення походження, сутності культури має свою історію. Воно передусім пов'язане з такими галузями знань, як історія, філософія, етнографія,

мистецтвознавство, і знайшло свій вияв у різних теоріях культури. Серед них найбільш типовими є еволюціоністська, антропологічна, революційно-демократична, циклічна та філософська концепції про що мова піде у другому питанні.

2. Еволюціоністська теорія культури представлена в працях американського вченого Л. Моргана і англійського історика М. Тейлора та інших дослідників. Її виникнення пов'язане з узагальненням емпіричних етнографічних матеріалів і визначенням закономірностей розвитку історії культури. Її сутність полягає в тому, що висувається і обґрунтовується принцип єдності людського роду та спорідненості потреб різних народів у формуванні культури. Провідна ідея еволюціонізму — це прямолінійність культурного процесу і обов'язкова вимога для кожного народу пройти всі необхідні стадії розвитку.

Основоположником концепції циклічного розвитку культури вважається італійський філософ Дж. Віко. Кожний народ, на його думку, проходить цикл у своєму розвитку, який включає три епохи: дитинство, юність, зрілість. Формою правління в цей період є монархія або демократична республіка. Досягнувши вищого ступеня розвитку, людство знову падає на нижній.

Дана концепція дістала подальший розвиток у працях М. Данілевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі та інших.

Антропологічна або функціональна, концепція культури представлена в працях видатного англійського етнографа і соціолога К. Леві-Стросса, американського етнографа А. Кребера та багатьох інших. Сутність цієї концепції полягає в тому, що виникнення й розвиток культури пов'язується з потребами людства.

Серед різних концепцій культури вагоме місце посідає соціологічна. Вона представлена в працях багатьох вчених, зокрема П. Сорокіна, Г. Маркузе, Т. Адорно та інших. Сутність соціологічної концепції полягає в тому, що культура розглядається як цілісне утворення, складна ієрархічна система культурних і соціальних систем.

Увагу багатьох дослідників привертає криза сучасної західної культури. Г. Маркузе, Т. Адорно та інші вчені пов'язують виникнення кризи з такими сутнісними характеристиками культури, як репресивність та раціональність. Руйнування традицій, раціоналізм, проникнення наукових методів пізнання в усі сфери знання не лише підірвали, на думку Г. Маркузе, основи діяльності та емоційний світ людини, але й придушили утопію, фантазію, спричинили кризу віри. Все це привело до появи глибоких внутрішніх суперечностей у сфері культури.

Значного поширення набула марксистська концепція культури. Її основоположниками були К. Маркс і Ф. Енгельс. Вона ґрунтується на принципі, що визначальним у походженні і розвитку культури є матеріально-перетворююча суспільна діяльність людей, яка спрямована перш за все на задоволення матеріальних потреб, а також на формування висококультурної людини як суспільного суб'єкта діяльності. В системі культури марксизм виділяє два рівні: матеріальну і духовну культуру. Особливістю матеріальної є те, що вона не рівнозначна виробництву і матеріально-перетворюючій діяльності людей. Матеріальна культура характеризує діяльність людей з точки зору її впливу на розвиток людини, виявлення того, в якій мірі ця діяльність сприяє розвитку обдарувань і творчих здібностей особи, наскільки вона реалізує її сутнісні сили, сприяє вдосконаленню людини. Духовна культура спрямована на перетворення духовного світу людини і його соціального буття.

За марксистською концепцією поділ культури має умовний характер, оскільки між ними існує діалектичний взаємозв'язок. Вони активно взаємодіють між собою. Особливістю марксистської концепції є те, що вона ґрунтується на принципі формаційного підходу до аналізу культури.

Серед культурологічних теорій помітне місце посідають теологічні концепції культури. Основна суть цих концепцій зводиться до розгляду релігії як базової основи розвитку культури.

Концептуальні основи теологічного розуміння культури були започатковані ще основоположниками і провідними богословами християнства. Так, Аврелій Августин зробив спробу аналізувати динаміку всесвітньої історії і культури людства. Історію людства він розділив на два етапи: “Град Божий” та “Град земний”. Перший етап найбільш повно уособлює церква, другий етап представлений державою. Тільки Божа благодать здатна вивести людину з гріховного стану і забезпечити її спасіння.

Подібний методологічний підхід властивий майже для всіх сучасних теологічних концепцій культури. Розглядаючи культуру як “дар Божий”, “іскру Божу” в людині, сучасні богослови всі досягнення духовної культури розглядають як похідні від релігії, а культурний розвиток людства трактують як процес пошуку божественної першооснови. Так, католицька культурологія ґрунтується на принципі, що культура є наслідком божественного одкровення, етапи культурного прогресу людства — не що інше, як наближення до пізнання мудрості Творця і його волі. Православна культурологія ґрунтується на принципі, що культура виникла з релігійного культу. Для протестантської культурології характерний принцип: лише в Бозі і через Бога необхідно

розглядати першооснови виникнення та розвитку культури. Релігія розглядається як субстанція духовної діяльності людини, форма осмислення і правильного сприйняття культурних цінностей. Активно в наш час розвивається ісламська культурологія, яка вирішальну роль у розвитку культури, науки, етики відводить Корану. Характерним для теологічних концепцій є протиставлення духовної і матеріальної культури.

Вагомий вклад у розвиток концепцій культурно-історичного процесу внесли українські вчені. Їхня суспільно-політична і філософська думка була тісно пов'язана з науковими надбаннями Заходу і Сходу. У козацьких літописах та працях К. Саковича було висунуто оригінальну теорію розвитку культури, яка ґрунтувалася на виділенні іманентних рис українців (героїзм, волелюбство, товариськість, лицарська вірність), що нібито були успадковані “козацьким народом” від могутнього племені сарматів та хозар.

Концепція Г.С. Сковороди ґрунтується на теорії трьох світів. Перший світ — це природа або “макрокосмос”, другий світ — це суспільство і людина або “мікрокосмос”, третій світ — це Біблія або “світ символів”. Кожний із світів, на думку Г. Сковороди, має двояку природу, “дві натури” — зовнішню, видиму або “матеріальну натуру”, і внутрішню або “духовну натуру”. Аналізуючи культурно-історичний процес, мислитель вдавався до алегоричного пояснення біблійних оповідей і міфів. Внаслідок цього вчений створює теорію “світу символів” або третього світу. Значення символів може бути різним, навіть протилежним щодо їх справжнього смислу.

На основі теорії “трьох світів” і “двох натур” Г.Сковорода дійшов висновку, що вся природа “макросвіту” переломлюється і продовжується в “мікросвіті”, в людині. Все неживе і живе підпорядковане єдиним природним закономірностям. Вчений вперше заклав основи розуміння культури як окремої, специфічної сфери буття, в якій все божественне перебуває у символічних формах.

Культурологічна концепція Кирило-Мефодіївського братства висунула ідею звільнення слов'янських народів від ярма гнобителів і створення федеративного “Союзу слов'янських республік” із столицею в Києві. Ідеї братчиків про соціально-політичну перебудову суспільства включали багато цінних думок про розвиток національної культури, що були висловлені у працях М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка. Це передусім положення про державну самостійність слов'ян, вільний розвиток національної культури та мови, про характерні риси ментальності українців, зокрема — природний демократизм, прагнення до волі, поетичність, відкритість у спілкуванні,

дружелюбність та інше. Члени братства активно виступали за навчання українською мовою, були організаторами видавничих проектів. Їхня діяльність сприяла формуванню національної свідомості українського народу.

У кінці XVIII ст. формується концепція романтичного народництва, відповідно до якої провідним началом в духовній культурі виступає фольклор, який визначає писемну культуру. Творцем культури є простолюд, селянство, панівні класи відсуваються на другий план.

З 60-х рр. XIX ст. відбувається наукове осмислення українства, його специфіки порівняно з іншими національними культурами. Етнографи, історики, фольклористи (М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Вовк, М. Лисенко), спираючись на теорії компаративістики (запозичення та взаємовпливу) й міфологічної європейської школи, виділяють національно-специфічні особливості культури.

У працях І. Франка вперше зроблено філософсько-світоглядне опрацювання цілісної концепції історії української культури від найдавніших часів (передхристиянської Русі) й до кінця XIX ст. Вся культура розглядається в єдиному процесі розвитку матеріальних та духовних складників і у зв'язку з соціальною боротьбою за ідеали справедливості та рівноправності. Видатний вчений та державний діяч М. Грушевський у своїх працях ґрунтовно проаналізував процес українського культурного розвитку.

У працях І. Огієнка висунуто концепцію історії культури українців від найдавніших часів. Значний інтерес викликають думки вченого щодо виникнення й розвитку української пісні, орнаменту, звичаїв і обрядів, побуту, літератури й театру.

Початок XX ст. став добою посилення імпресіоністських тенденцій (творчість М. Коцюбинського, Лесі Українки).

До 30-х рр. стверджуються нові течії і напрями, репрезентуючи футуризм, символізм, неокласицизм та інше. Прикладом цього може бути творчість М. Хвильового. У праці І. Крип'якевича "Історія української культури" було зроблено глибокий аналіз побуту, літератури, музики й театру. Здійснено ряд спроб створити оригінальні культурницькі концепції (А. Козаченко "Українська культура, її минувшина та сучасність").

Широко розгорнулися дослідження української культури в діаспорі.

Різноманітність концепцій обумовлена багатоплановістю культури як системи. Складність культурно-історичного процесу, багатство складових частин культури вимагають різних підходів до вивчення цього феномену. Тому культура як соціальне явище, закономірності її розвитку стали об'єктом

дослідження для фахівців різних галузей — філософів, соціологів, педагогів, психологів, мистецтвознавців тощо.

Але поряд з поняттям “культура” сучасна культурологія все ширше використовується поняття «субкультура», про що мова піде мова у третьому питанні.

3. Субкультура — це конкретна форма буття загальнолюдської культури, сукупність символів, ідей, тверджень, цінностей, норм, зразків поведінки, які приймає те чи інше суспільство або яка-небудь соціальна група. Кожне суспільство створює свою субкультуру. Хоча єдності вчених різних спеціальностей у застосуванні субкультури поки що не досягнуто, у більшості випадків мається на увазі внутрішня диференційованість культури, що виражається в наявності специфічних для соціальних груп культурних ознак. Ці ознаки можна узагальнити в категоріях “образ” та “стиль” життя, які вирізняють соціальні групи. Вони дають можливість виділити соціально прийнятні форми соціокультурної диференціації:

- ✓ національні;
- ✓ професійні;
- ✓ етнічні;
- ✓ субкультури соціальних груп;
- ✓ субкультури організацій.

Тип відтворення, тип культури й субкультури, можуть бути осмислені як послідовно конкретний ряд понять, покликаних установити ієрархію у вивченні культурних спільностей від глобальних розчленувань історії світової культури до емпіричних досліджень локальних процесів у культурі.

Роль субкультур у культурі визначається необхідністю кожної культури завоювати і засвоювати різноманітність світу. Субкультура — нагромаджувач своєрідності в культурі, вона дозволяє культивувати неосвоєне, виступаючи як “лабораторія майбутнього”. Культура й суспільство не мають дозволу рухатися, не “перевіривши” шляху. Такими природними й необхідними експериментами на шляху руху культури виступають субкультури, які опробовують ті чи інші новоутворення.

Субкультури в певній мірі автономні, закриті і не претендують на те, щоб замінити собою пануючу культуру, витіснити її. Ми можемо говорити про особливий кодекс правил і моральних норм всередині етноса. Цигани, наприклад, не вважають позором красти у “чужих”, але крадіжки всередині табору визнають за злочин. У них не практикується також правове життя. Долю людини, яка порушила звичаї, вирішують старійшини, які керуються не

правовими законами, а своїми традиціями, життєвим досвідом і власним розумінням. На Закавказзі, наприклад, неповага до старої людини буде критикуватися.

Подібні феномени ми й називаємо субкультурами, фіксуючи таким чином герметичність даного явища. Цигани зовсім не претендують на всезагальність їх життєвих і практичних норм. Навпаки, вони зацікавлені в тому, щоб зберегти лише свої власні закони на противагу пануючим в культурі, яку вони сприймають як “чужу”. Субкультура визнана тримати соціокультурні ознаки у певній ізоляції від “інших” культурних прошарків і не перетворюватись у загальноприйняту.

Отже, базисні орієнтації більш — менш значної варіації, що якісно розрізняють громадянські цінності, лежать в основі субкультур. Кожна субкультура, окрім раціональних переконань, має і рефлексивні неформлені (підсвідомі), але, між тим, визнані людьми погляди, оцінки, асоціації і почуття. Субкультури також відрізняються одна від одної за принциповими, в тому числі і ідеологічними, периферійними рисами і відтінками. Прикладами субкультур, що формуються на незначних відмінностях в політичній орієнтації і діях громадян, служать стилі політичного мислення і поведінки жителів Львова, Тирасполя і Києва, Харкова, Донбасу або Одеси, Полтави і Сум тощо. Історично розходяться субкультури в політичному мисленні, нормах, цінностях, політичній активності більшості жителів Слобожанщини, Донбасу, Лівобережної України або стиль політичної поведінки в Україні, Росії, Білорусії тощо. Так, для ряду регіонів України у вигляді базових і разом з тим відмінних в політичних культурах цінностей, виступає індивідуалізм, слабка ідеологізованість громадянських позицій, схильність до жалю і терпимість до людей, що дотримуються інших поглядів, відданість законним формам політичної поведінки, яскраво виражений символізм, критичність і вимогливість у ставленні до владних структур, які управляють. Специфічна і субкультура молоді.

Різноманітні політичні субкультури існують внаслідок соціальної різнорідності суспільства. Але субкультури можуть стати і джерелом дестабілізації суспільно-політичного життя. Не виключено, що ступінь суміжності між різноманітними субкультурами є фактором, що впливає на політичну стабільність суспільства. Однак не виключення і незбіг політичних субкультур, що веде до загублення загальнонаціональних ідеалів і втрати мети і сприяє розвитку мистецтва тощо. Для формування різних політичних субкультур серйозними підставами є соціально-етнічні відмінності. Навряд чи

сумнівно, що політичні субкультури населення Слобожанщини, Придніпров'я і Галичини, насамперед, не співпадають якісно. Але вони просто різноманітні і зумовлені особливостями соціально-культурного і економічного розвитку регіонів. Відмінності в субкультурах відбуваються у сприйманні сучасних проблем суспільства тощо.

Але розглянувши поняття “субкультури” та її взаємозв'язок з культурою виникає питання: чому субкультури, яким притаманна стійкість, не мають впливу на основний стовбур культури? Чому вони народжуються, живуть і зникають, а провідний устрій культури при цьому зберігається? Коли К. Мангейм звернувся до цієї проблеми, він зрозумів її у традиційних рамках філософії життя. Культурні цілі він уподібнив життєвим, біологічним, і тому визнав, що субкультури – наслідок тих розбіжностей, які характерні для різних поколінь людей.

В культурології проблема субкультури розглядається, як правило, в рамках концепції соціалізації. Припускається, що приєднання до культурних стандартів, входження у світ пануючої культури — процес складний і суперечливий. Він постійно наштовхується на психологічні або інші труднощі. Це і породжує особливі життєві прагнення молоді, яка із духовного фонду присвоює собі те, що відповідає її життєвому інтересу. Так, на думку багатьох культурологів, народжуються визначені культурні цикли, які обумовлені зміною поколінь.

Звичайно, молодь втілює в собі нову історичну реальність. Вона створює власну субкультуру про що поговоримо в четвертому питанні.

4. В 60-х рр. XX ст. спостерігався складний спектр різних субкультурних феноменів. Серед них рокери — це одягнуті з ніг до голови в шкіру мотоциклісти, які наводять жах на людей. Світ рокерів — їх Панда, їх релігія — рок, їх Бог — спортивний Ісус на зразок Джеймса Бонда. Французький соціолог Жозет Аліа зауважував, що самі рокери рахують себе “королями”, володарями інших авангардних груп.

Що стосується світосприйняття рокерів, то, як показує англійський соціолог П. Уїлліс, вони оцінюють світ із “життєстверджуючою надійністю”; їх власні цінності, почуття так сильно укорінилися в них самих, що утворюють частину очевидної буденної реальності. Рокери культивують “чоловічий дух”, жорсткість і прямоту спілкування.

Живучи в створеному ними однозначному світі, рокери покладаються головним чином на власну силу і фізичний самоконтроль. Центральне значення їхнього принципу полягає у відмові від наркотиків. Загальна орієнтація

отримала у рокерів втілення у підкреслено “чоловічому” стилі поведінки. Цей стиль притаманний і внутрішньогруповому спілкуванню. “Шкіряні” чоловіки люблять бійки. Зовнішній вигляд їх підкреслено агресивний. Шкіряний одяг із металічними планками робить їх подібними на машину. Високі черевики нагадують про те, що вони можуть бути пущені в хід, коли почнеться бійка. На руках і грудях рокерів — татуювання, характерна ознака супермена. У вухах рокерів стерчать кільця — це данина молодіжній моді. Навіть зображення розп’ятого Ісуса Христа використовується як символ залякування.

Впевненість рокерів, як і весь їх стиль — грубий, прямо перекликається із визначеним стилем, із рок-н-ролом. Своєю “музикою” вони вважають особливість раннього рок-н-ролу, символами якого були Елвіс Преслі та Бадді Холлі. Наступну стилізацію року вони відкидають.

У 80-х рр. XX ст. зберігся складний спектр екзотичних феноменів. Візьмемо, наприклад, панків. Це слово відоме ще з XVI ст., в перекладі воно означає “вулична дівка”. Крім такого перекладу, його можна за свідченням Оксфордського словника, перекласти як “зіпсований”, “нікчемний”. У 1970 р. якийсь Остербергер, відомий під псевдонімом Іггі Поп, вийшов на сцену в Детройті, розповів собі осколком скла оголені груди і потім в супроводі членів своєї групи “Маріонетки”, одягнутий в нацистську форму, став кричати: “Мене тошнить від вас!” Через декілька років в західній пресі з’явилися слова: “панк-музика”, “панк-політика”, “панк-культура”. На кінець 70-х рр. XX ст. отримав величезну популярність панківський ансамбль “Секс пістолз”. У той час панк-групи росли як гриби.

У 1977 р. виникла нова субкультура, яка протистояла панкам. Це були теди, які проголосили себе охоронцями соціального порядку.

Рок-культура в цілому продовжує розвиватися і сьогодні. Як правило, рок-група виступає в ролі лідера, який демонструє на особливій мові-сленгу специфічну систему цінностей та норм, цим самим даючи зразок стилю та манерам поведінки, спілкування, а також висловлюючи дух групової солідарності на основі протиставлення себе офіційному суспільству. Ці риси роблять рок-групу специфічною моделлю субкультурного молодіжного об’єднання.

Прикладом специфічної молодіжної субкультури може бути і баба. Вигляд її представників зберігає риси відомої ідентифікації з Христом. Вони носять довге волосся “під Ісуса”, натільні хрестики, затаскані штани. Разом з тим хлопці та дівчата одягаються також в індійські туніки, прикрашають волосся квітами. Баба по-східному повільні. Вони люблять запах сандалового дерева. Їх бог — та ж суперзірка, тільки з домішками чогось “східного”.

Баба — послідовники хіппі, каліфорнійських молодіжних кампусів кінця 60-х рр. XX ст. та їх ідеології. Їх світ подібний до нереалізованої мрії. Цілими днями баба слухають музику, перебуваючи в наркотичному сп'янінні. Представник цієї субкультури м'який та пасивний. Він проповідує християнську мораль та марить Індією, де тільки і можна створити свої общини. Жозет Аліа підкреслює, що музика цієї субкультури — найбагатша, найкрасивіша в світі джазу.

Не дивлячись на всі різновиди молодіжних субкультур, ні одна з них якою б екзотичною вона не була, не може ліквідувати пануючої культури. Але, по суті, субкультура і не ставить перед собою такого завдання. Стійкість та відновлюваність молодіжних субкультур ніби робить зайвим термін “контркультура”.

5. Контркультура – ідейна течія та суспільний рух “бунтівних” соціальних груп студентства, хіпі, альтернативних комун, які отримали найбільший розвиток в 60-70-х рр. XX ст. Це сукупність соціально-культурних цінностей та орієнтацій, які протистоять сучасній культурі.

Необхідно відмітити, що в сучасній культурології поняття “контркультури” використовується в двох значеннях:

- ✓ для визначення соціально-культурних напрямів, які протиставляються фундаментальним принципам пануючої культури;
- ✓ для ототожнення із західною молодіжною субкультурою 60-х р. XX ст.

Вперше слово “контркультура” запропонував застосувати американський соціолог Теодор Роззак, який намагався об'єднати різні духовні впливи, направлені проти пануючої культури. З точки зору культурології контркультура постійно проявляє себе у вигляді механізму культурних новацій. Вона володіє величезним потенціалом відновлення.

Ідеологія контркультури мала різні форми вираження. Анархічна та крайнє нігілістична течія пояснювала контркультуру як антикультуру та закликала повернутися до докультурної первісної “природності”. Більш поширеною є інтерпретація контркультури як антикультури, яка суперечить цінностям та ідеалам західної культурної традиції.

Ідеологія контркультури носила здебільшого полемічну загостреність проти “масового суспільства” та виражалася в критиці міщанського матеріального благополуччя, накопичення, життєвого успіху, соціального конформізму. Дуже сильно в ній була виражена направленість, пов'язана з поширенням антигуманного духу утилітаризму та наукової раціональності. В якості альтернативи розглядалось індивідуалізоване суспільство, яке відкривало б

перед людиною можливості спонтанної самореалізації та встановлення істинних, вільних від диктату внутрішньої необхідності та меркантильного інтересу відносин з іншими людьми та природою. Природі як джерелу натуральності та чистоти в системі альтернативних цінностей контркультури відводиться особливе місце. У природі вбачається сакральне начало, а все з чого складається природа сакралізується (від латинського *sacrum*— священне), тобто предмети, речі, явища наділяються “священним” змістом, вводяться як обов’язковий атрибут у культуру та мистецтво, релігію. Символом у сакральному може виступати звичайне для певного часу явище чи церемонія, у результаті якої життєва колізія набуває “значущості”. Наприклад, страта Ісуса Христа разом із двома злодіями на хресті для початку нової ери була звичайним явищем для Римської імперії, а з часом переросла в один із провідних символів християнства. Поряд з теологічним визначенням сакрального і світські вчені присвятили його вивченню багато уваги. Так, Е. Дюркгейм приводив ідею священного як діалектично-природну основу людського буття, громадську колективістську сутність, яка протистоїть індивідуалістичному, егоїстичному існуванню.

Чим вище рівень розвитку суспільства, тим більше розмежовуються розуміння і сприйняття сакралізації. У кризових ситуаціях завжди знаходяться люди, які намагаються сакралізувати минуле, зокрема релігійні постулати, і видавати їх як єдино правильні для всього суспільства. Ці люди намагаються створити контркультуру, пов’язану із становленням нової чутливості, вивільненням підсвідомих сил, розвитком внутрішнього досвіду та релігійного оновлення. Засобом досягнення цих цілей є використання наркотиків, створення невеликих груп альтернативних комун. Ці комуні частіше всього формувалися на політичній та релігійній основі. Найбільше поширення в них отримали східні культи. Однією із відмінних особливостей контркультури є міфологізація культури Сходу, яка нібито на думку деяких вчених має змінити західну культуру, що відживає.

Інші культурофілософи, як, наприклад, А. Белл, стверджують, що традиційна західна культура вже замінена новою, яку вчений через свої неоконсервативні погляди назвав модерністською.

Інший дослідник, професор Каліфорнійського університету Б. Бергер, в книзі “Виживання контркультури” говорить, що в 60-х рр. XX ст. на Заході виникла нова культура. Вибравши в себе старовинні традиції — анархізм, пасторалізм, азійські релігійні та містичні культури, розум американських індіанців, нігілізм та інше — вона змогла розкрити в собі потенціал альтернативної культури.

Б. Бергер доводить, що молодіжні субкультури не зникли безслідно, вони вплели в тканину традиційної урбаністичної культури чужі для неї різнокольорові барви. У результаті цього і сама тканина виявилась зміненою. На думку Б. Бергера, процес створення нової культури буде продовжуватись. Сьогоднішній плюралізм духовних і ціннісних орієнтацій — запорука майбутньої універсальної культури, яка в свою чергу дасть основу наступного діяння “батьківської” культури.

Таким чином, в залежності від реалій сучасного світу ми можемо сказати, що для визначення ролі контркультури мають значення не тільки окремі феномени, а вся сукупність субкультур. Зберігаючи та відновлюючи себе, всі разом сприяють справжній ціннісній революції. Через це контркультура являється спільним витвором, який склався в результаті пошуків нового ціннісного ядра сучасної культури.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. *Яку роль та місце відіграє культура в діяльності людини?*
2. *Пояснити співвідношення відтворення та культури.*
3. *Що означає субкультура?*
4. *Чим відрізняються субкультури одна від одної?*
5. *Що є підставою для формування різних політичних субкультур?*

Теми рефератів

1. *Субкультура як поняття.*
2. *Контркультура як поняття.*
3. *Контркультура як механізм соціодинаміки.*
4. *К. Мангейм і його трактування субкультури.*
5. *Сучасні молодіжні субкультури.*

Лекція 5. Еволюція культури

Основні поняття і категорії:

- ✓ *ментальність;*
- ✓ *примітивна, первісна, цивілізаційна, антична, середньовічна ментальність.*

План заняття

1. *Суть ментальності.*
2. *Первісна ментальність.*
3. *Ментальність античності та середніх віків.*
4. *Дослідження ментальності.*

Література

1. Блок М. *Апология истории или Ремесло историка*. — М., 1990.
2. Гуревич А.Я. *Исторический синтез и школа "Анналов"*. — М., 1992.
3. Гуревич П.С. *Культурология: Учебник*. — М., 2000.
4. Костомаров М. *Дві руські народності*. — К., 1967. — Твори: В 2 т. — Т.2.
5. Кульчицький О. *Світовідчужання українця // Українська душа*. — К., 1992.
6. Леви-Стросс К. *Первобытное мышление*. — М., 1994.
7. Лосев А.Ф. *Эллинистически-римская этика*. — М., 1979.
8. Старовойт І. *Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей*. — К., 1997.
9. Фрейд З. *Человек по имени Моисей и монотеистическая религия*. — М., 1990.
10. Фромм Э. *Бегство от свободы*. — М., 1990.

1. Слово “ментальність” часто використовується в культурологічній літературі. Кожна епоха, народ, соціальна група має свою ментальність. Що означає це слово? Сам термін походить від латинського слова, що в перекладі означає розум, думки, душевний склад. Отже, ментальність (або менталітет) — це відносно цілісна сукупність думок, вірувань, яка складає картину світу та сприяє єдності культурної традиції.

Ментальність характеризує специфічні риси індивідуальної та колективної свідомості. У цьому значенні вона представляє собою особливий тип мислення. Але не піддається сумніву той факт, що соціальна поведінка людини зовсім не складається із безперервної аналітичної діяльності. На поведінку конкретного індивіда впливають його попередній соціальний досвід, здоровий глузд, інтереси і т.п. Сприйняття світу формується в глибинах підсвідомості. Виходить, що ментальність — це те спільне, що народжується від природних даних і соціально-обумовлених компонентів, і розкриває уявлення людини про світ.

“Які почуття ми викликаємо у чорної людини?” — задав собі питання К.Г. Юнг. І розповів про товариша, американського індієця, вождя племені пуебло. Під час конфіденційної розмови про білу людину він сказав Юнгу: “Ми не розуміємо білих. Вони завжди чогось хочуть. У них такі гострі носи, такі тонкі губи, такі лінії на обличчі. Ми думаємо, що всі вони дурні”.

Так про що все-таки іде мова — про образи людини в різних культурах або особливості налаштованості розуму? Вчений Франц Боас вважав, що примітивне мислення не дуже відрізняється від мислення сучасної людини.

Серед груп людей, що сприймали “примітивними”, були особистості, яких можна назвати філософами, так як вони мали високорозвинуті розумові здібності. Мови аборигенів доводять, що вони абстрактно думали.

Але саме мислення, як показує дослідження, може бути різним. Раціональне мислення прийшло в наш світ і закріпилося як лінійне мислення. Характерна для нього широта задуму має своїм джерелом релігійне життя. Існує й інше мислення — колове. Воно було поширене в язичників. Своєрідним є мислення африканця, який не уявляє себе інакше, як через “ми” (“я існую через те, що існуємо ми»).

Як самостійний феномен ментальність потрібно відрізняти від суспільних настроїв, ціннісних орієнтацій та ідеології. Вона виражає звички, пристрасті, колективні емоційні шаблони. Суспільні ж настрої нестійкі, змінні. Ментальність включає в себе ціннісні орієнтації, але не вичерпується ними, через те, що характеризує собою глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості. Усвідомлені цінності виражають життєві настанови, самостійний вибір святинь. Ментальність все таки звертається до глибин психіки, і її носії далеко не завжди можуть виразити її словесно. Частіше всього ментальність реконструюється шляхом співставлення з іншою ментальністю.

Ментальність та ідеологія також відрізняються між собою. Ментальність як і ідеологія мотивує дії, але далеко не завжди пропонує чіткі схеми поведінки. Ідеологія як сукупність форм мислення та ціннісних уявлень більш аналітична, ніж ментальність, яка в більшій мірі спирається на стихійні схеми поведінки. На характер ментальності впливають традиція, культура, соціальні структури.

Як поняття “ментальність” дозволяє поєднати аналітичне мислення, розвинуті форми свідомості із напівусвідомленими культурними шрифтами. У цьому значенні в середині самої ментальності має місце різноманітна опозиція — природне і культурне, емоційне та розмірковуюче, ірраціональне та раціональне, індивідуальне та суспільне.

Особливо продуктивно слово “ментальність” використовується для аналізу архаїчних структур, міфологічної свідомості. Але сьогодні воно розширило свою суть. Його використовують тоді, коли розглядають не тільки окремі культурні трафарети, але й душевний склад різних типів спільнот, образ думок. Наприклад, ментальність допомагає проводити межу між європейською і американською, західною та африканською культурами. За її допомогою характеризуються етапи розвитку європейської культури (антична, середньовічна, ментальність Нового часу). Говорять навіть про авторитарну та

тоталітарну ментальність .

Американський вчений Р. Емерсон використовував поняття “ментальність”, розглядаючи основне метафізичне значення душі як першоджерела цінностей та істин. Це поняття використовували феноменологи, психоаналітики. Але значною мірою цей термін зацікавив французьких вчених, які особливо звернули свою увагу на питання історії ментальності.

З часом вчені стали відрізняти різноманітні типи ментальності, характерні для різних історичних епох, про що ми поговоримо далі. Так, первісному ладові притаманна первісна ментальність, періоду античності — антична ментальність і т.п. Відповідно почнемо з першого типу первісної або як її ще називають примітивної ментальності .

2. Вирішальний вклад у розробку поняття “примітивна ментальність” вніс Л. Леві-Брюль. Він здійснив величезне відкриття довівши, що первісна людина думала зовсім не так, як сучасна. Справа полягала не в тому, що у неї не було розвинуте мислення. Просто воно було іншим. Вчений назвав його “дологічним” і рахував, що це мислення пов’язане із предметами внутрішнього світу. Леві-Брюль відмітив труднощі, які виникають при спробі з’ясувати колективне життя неписьменних народів.

Вчений, співставивши первісну і сучасну ментальність, досліджував питання чи існує взагалі універсальна логіка. За що зазнав сильної критики. Через це дослідник піддав корекції свої погляди. Вивчаючи різноманітні погляди примітивних народів, вчений засумнівався в тому, чи існує єдність людської природи. Він звернув увагу на наявність величезних відмінностей між людьми, сформованих під впливом різних культур.

Леві-Брюль висунув теоретичне припущення про те, що розумові функції залежать від форм суспільного життя. Дослідник бачив, що можна проаналізувати психологію людей, навіть якщо максимально відійти від дослідження сучасних форм думки. Він почав вивчати мислення тих народів, яких тоді називали дикими. У первісній ментальності насамперед виходить на перший план роль ефективності. Саме в цьому дослідник побачив різницю між примітивною ментальністю та логічним мисленням.

Для того, щоб відрізнити первісну ментальність від ментальності сучасної людини, Леві-Брюль характеризує першу як містичну, засновану на вірі в надприродні сили. Мислення первісних людей він назвав дологічним, але не тому, що воно передує або суперечить логіці, а тому, що воно підпорядковується не тільки законам нашої логіки. Первісна думка, яка сформувалася під впливом колективних уявлень, які не є чисто інтелектуальними, ніби не

помічала протиріч в самому ході міркувань.

Іншими словами дологічну ментальність можна охарактеризувати як таку, яка підпорядковується принципіві, який не входить в логіку нашої раціональної науки, а саме принципу співучасті. Це означає, що одна і та ж істота може бути собою і чимось іншим.

За словами Леві-Брюля, первісна людина відчуває себе не тільки людиною, але й твариною, оскільки походить від неї. Вона може одночасно знаходитись там, де вона спить, а також там, де розгортаються події її сновидінь. Із цих характеристик ментальності первісної людини, витікає, що людина мало здатна до абстракції та висновків. Вона більше сприймає якісні, ніж кількісні відносини. Її сприйняття природи і всіх істот згладжує різницю між природою і її творінням.

Первісна людина вірила в надприродні сили, що привело її до містичного світосприйняття. Людина з таким світосприйняттям здатна до технічної діяльності лише настільки наскільки цей вид активності спирається на закони фізики, але не потребує їх ясного осмислення. Іншими словами людина може вести потяг, не знаючи його будови. Індивід не уявляє себе поза своєю групою. Він належить до того, що його оточує, і не відокремлює себе із свого середовища.

Порівнюючи первісну та цивілізаційну ментальність вчений відмітив, що між ними можливі відтінки та переходи. При цьому Леві-Брюль уточнив, що людський дух не може повністю обійтися ні без логіки, ні без співучасті. З цього випливає, що первісна ментальність є однією із постійних структур людської природи.

Вчений довів, що саме через магію, сновидіння, ігри первісна людина набуває містичного досвіду, який дає їй відомості про реальний світ.

Детальне вивчення вірувань австралійців і папуасів переконало Леві-Брюля в тому, що міфологія примітивних народів не організована, а виходить із досить однорідного досвіду. Так, міфи мають животворчу силу, вони закріплюють почуття співучасті. Символи ж перетворюють відвертість в конкретний досвід, дозволяють охоплювати невідоме. Правда, символізм характерний для менш примітивного типу, ніж пряме відчуття єдності реального.

У результаті цього аналізу характеристиками примітивної реальності виступає не її байдужість до логіки та відсутність абстрагування, а скоріше той досвід, відтворений потім у міфах і символах, для того щоб сформувані ту пережиту цілісність, яка залишається хаотичним мисленням, не дивлячись на єдність тотальності.

У “Записних книжках” (1949 р.), опублікованих через десять років після смерті Леві-Брюля, він знову протиставив два види ментальності, але тепер ці відмінності були пом’якшені ще більше. Вивчення архаїчних народів дозволяє нам лише усвідомити важливість визначеного аспекту людського мислення. Цей аспект у прихованому вигляді існує і при інтелектуальних операціях. А сучасну ментальність Леві-Брюль характеризує як логічну, організовану та раціональну.

Крім Леві-Брюля первісну ментальність досліджував також і Е. Кассіерер. На його думку, примітивна ментальність відрізняється від нашої не особливою логікою, а насамперед своїм сприйняттям природи. Це сприйняття не є ні теоретичним, ні прагматичним, воно дозволяє злитися з натурою. Примітивна людина здатна робити емпіричні розбіжності між речами, але найкраще в ній розвинуте почуття єдності з природою.

Людина первісного суспільства ще не приписує собі особливого, унікального становища в природі. У тотемізмі вона ототожнює свій рід з твариною від якої рід походить.

Покоління людей також утворюють єдиний неперервний ланцюг, який підтримується з покоління в покоління. І це почуття непохитної єдності життя настільки сильне, що воно приводить навіть до заперечення смерті. Як підкреслює Е. Кассіерер, якщо щось і потребує пояснення для первісної людини, то це не факт безсмертя, а факт смерті. На його думку, первісна релігія є можливо самим сильним і енергетичним ствердженням життя, яке ми знаходимо в людській культурі.

3. Для стародавніх греків оточуючий їх світ не був їх “світоуявленням”. Антична ментальність виявляє свою специфіку і в нас, коли ми намагаємося проникнути, наприклад, в історію Індії з її багаточисельними народами і культурними формами. Це проникнення показує, що нашому європейцю притаманна визначена цілеспрямованість, яка пронизує будь-які зміни образу Європи.

Наприклад, римське право. Цього грандіозного та всесвітньо-історичного явища достатньо для того, щоб підтвердити наступну характеристику римського почуття соціального життя.

Дослідженню середньовічної ментальності присвятив ряд праць російський вчений А. Я. Гуревич. У центр культурологічного аналізу він поставив категорію особистості. Всі особливості історичної ментальності — сприйняття часу і простору, відношення до природи, розуміння віку людського життя, трудова мораль, відношення до багатства і бідності, право — представляють

собою культурні феномени, які проявляються в людській особистості. Вказані культурні феномени створюють в особі єдину систему. Власне всі вони в цілому дають підстави вважати людину, якій вони належать, особистістю. Причому, вони знаходять відображення в її свідомості. Ці культурні поняття направляють активність особи, надають людській поведінці історично своєрідні форми, специфічний стиль.

Вивчаючи особистість конкретної епохи, ми одночасно звертаємося до ментальності, з'ясовуємо той зміст свідомості, який індивід розділяє з іншими членами своєї групи. При цьому ми розуміємо не загальну ментальність, а деякі риси самосвідомості та самоаналізу людини. Через це для пояснення самосвідомості індивіда краще всього використовувати такі історичні пам'ятки як автобіографію та сповідь. Але тут історика культури чекає непередбачене. Жанр цих пам'яток дозволяє сховати унікальне та особисте за стійкими трафаретами.

Середньовічна ментальність така, що людина тієї епохи обов'язково буде ототожнювати себе з якою-небудь моделлю або образом, який запозичений із старовинних текстів — біблійних, створених первісними християнами або священиками церкви. Отже, середньовічна особистість може “впізнати” себе тільки в тому випадку, якщо вона використовує “фрагменти” інших особистостей, взятих напрокат із літературних текстів.

Порівнюючи середньовічну та сучасну ментальність, можна, знайти великі культурні протилежності, а саме, особистість середньовічної культури орієнтує себе на зовнішні по відношенню до неї форми і норми. Ядро ж сучасної особистості знаходиться всередині самого індивіда.

Представник середньовічної культури, за словами П.С. Гуревича, коли говорив про себе, або малював свій власний вигляд, засуджував себе за безмежну гордість і розглядав власні біди як справедливий Божий гнів, викликаний людськими гріхами.

Ментальність середньовічної людини була пов'язана з релігією, її постійно мучили жахи. Разом з тим менталітет середньовічної культури вже характеризувався зростанням особистої самосвідомості, він представляв собою, особливо під кінець середньовіччя, спосіб самовираження людини, її самореалізацію та саморозуміння.

4. Термін “ментальність” належить французькому етнологу Л. Леві-Брюлю, який використовував його для позначення “пралогічного мислення дикунів”. Пізніше французькі історики Л. Февр та М. Блок вжили це поняття в іншому розумінні. Вони позначили цим словом колективну психологію суспільств на

стадії цивілізації, а також всю сукупність уявлень про світ, за допомогою яких людська свідомість у ту чи іншу епоху переробляється в упорядковану “картину світу”, хаотичний і різномірний потік сприймань і вражень. Вони встановили, що духовна сфера суспільства складається не тільки з філософських, політичних, релігійних, естетичних ідей, а включає і ментальні структури, обумовлюючи думки, почуття, цінності і поведінку людей, які виступають способами їх орієнтації в природному і соціальному світі. Одним з ефективних засобів виявлення й осягнення ментальності, на думку М. Блока, є аналіз мови, дослідження історичної семантики.

У дещо іншому аспекті проблему ментальності намагався розв’язати О. Шпенглер. Він наголошував на існуванні “культурних організмів”, які існують у трансцендентній життєвій сфері. В лоні її зароджується “душа культури”, її прафеномен. Життя як космічне начало має прообраз — наше власне існування. Діє життя через унікальну душу певної культури, надаючи душевним можливостям форму. Критично аналізуючи романтично-ідеалістичні пасажі Шпенглера про “таємницю життя”, В. Храмова доводить, що під поняттям “душа культури” філософ мав на увазі власне менталітет нації, що обумовлює неповторність її світобачення, а отже, й життєдіяльності.

Певним послідовником Шпенглера у цьому питанні був М.О. Бердяєв, який сформувався як філософ-дослідник у творчій атмосфері Київського університету св. Володимира. Він пропонує оригінальне осмислення культури і цивілізації як феноменів історії. Наслідуючи Шпенглеру, Бердяєв тим самим романтично-містичним шляхом, але в іншій, теологічній, площині, намагався відтворити образ російського народу, російську душу, адекватну первісному божественному “смилопокладанню” культури, її призначенню. Вона відповідає російській ідеї долі, що визначає наперед феноменальну багатоманітність культурної цілісності у різних історичних колізіях.

Для проникнення в душу російської культури (особистості) Бердяєв спирається на теологічні віру, надію, любов.

Відмежовуючись від ідеалістичних засад філософії життя та теології, але зберігаючи позитивний сенс досліджень Шпенглера і Бердяєва, а також враховуючи науковий доробок теорії етносу (В.І. Козлов, В.Ф. Генінг, Ю.В. Бромлей, Л.М. Гумільов, Ю.В. Павленко та ін.), Л. Храмова твердить, що у ході історичного процесу через зв’язок часів зберігається певний психо-поведінковий варіант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі. Він дає змогу народові зберегти собі тотожність у всіх історичних перипетіях, пронести через всі “малі Апокаліпсиси” історії

етнічну самосвідомість як, мабуть, єдину обов'язкову ознаку етносу. Цей інваріант і є ті важко вловимі особливості національного характеру, фіксовані на рівні найдавніших архетипів світосприйняття та поведінки, що у метафізичній площині звуться “духом нації”, “душею народу”. Це дозволяє визначити ментальність як спільне “психологічне оснащення” представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення.

В україністиці дослідження національної ментальності розпочалось ще у XIX ст. працями М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, про особливості українського характеру писав Т. Шевченко. Продовжили це дослідження Д. Чижевський, О. Кульчицький, Б. Цимбалістий, В. Русанівський, М. Холодний. Вони намагались виявити ті основні риси, які характеризують українську ментальність, і знайти засоби для її аналізу.

М. Костомаров у працях “Книга буття українського народу” та “Дві руські народності” робить спробу характеристики українського й великоруського племен. Серед основних рис, що відрізняють українців від великоросів, Костомаров виділяє такі: панування особистого над загальним (український індивідуалізм), що пояснює терпимість до іноземців, “відокремленість” дорослих дітей від батьків, “внутрішня” цілісність церкви і віри (на відміну від великоруських розколів через розбіжність обрядів і форм богослужіння), високий суспільний статус української жінки. Відмінність світогляду українського і великоруського племен, на думку Костомарова, базуються на тому, що життя народу виникає із внутрішньої глибини його духу, яка постала вже у найдавнішій минувшині, з утворенням самого племені.

Д. Чижевський, досліджуючи національний характер українців, зазначав, що до характеристики національного типу можна йти трьома шляхами. Перший — дослідження народної творчості, другий — характеристика найбільш “блискучих” представників народу. Вчений виділяє такі основні риси психічного укладу українця: емоційність, сентименталізм, чутливість та ліризм, з іншого боку — індивідуалізм та прагнення до “свободи”, яке у певних випадках “веде до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма, до розкладу усякої життєвої форми” і, нарешті, третя риса — неспокій і рухливість “більш психічні, ніж зовнішні”, що в свою чергу сприяє здатності сприймати нове, створює передумови до психічної революції, але ця риса має і негативний вияв — тенденція до протиборства, руйнування, з чим пов'язані криваві сторінки української історії.

На визначальну роль емоційності в українському національному характері

вказував і В. Липинський. Ця перевага емоційності над раціонально-вольовими компонентами є згубною, на його думку, для політики та й взагалі для суспільного життя. Разом з тим — “наша емоціональність, наш політично-руїнницький, занадто чутливий темперамент, можуть стати національно-творчою силою”.

Наголошуючи на емоційно-почуттєвому характері української душі, О. Кульчицький пропонує “генетичне пояснення” української психіки з відповідними світосприймальними настановами. На думку дослідника, найхарактерніший архетип українського колективного несвідомого є тип ласкавої, плодючої Землі, опертий на віковий спільний досвід співжиття хліборобського народу з землею.

На жаль, О. Кульчицький замало уваги надає органічній взаємодії культури як “живої” цілісності та душевної структури особистості. Врахування цього постійно діючого активного зв’язку дозволяє зрозуміти механізм передачі рис національного характеру, що визначають особливий спосіб сприймання, мислення і поведінки народу. Саме на цьому наголошує Б. Цимбалістий, пропонуючи власний метод дослідження української ментальності — так званий метод соціально-культурної антропології. Основним у ньому виступає поняття культури в антропологічному сенсі, де йдеться про спільні норми і форми реакції якоїсь етногрупи на зовнішні і внутрішні збудники. Вони, визначаючи деякі сталості у поведінці, розкривають національний характер як цілість, складники котрої зумовлюють один одного. Йдучи за Фройдом, Б. Цимбалістий припускає, що вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність та вдачу людини відбувається у її ранні роки через родину, що відтворює культурне середовище етногрупи. Те, що є спільного у способі родинного виховання, і формує певні риси національного характеру. На думку дослідника, найважливіше значення для формування національної психіки має одна особливість життя української родини, а саме: становище в ній жінки-матері. Уже на рівні звичайних спостережень можна зазначити, що українська жінка активна, як і чоловік, у громадському і соціальному житті.

Це твердження відповідає загальновизнаному емоційно-почуттєвому характеру українця, його втечі до малого гурту, об’єднаного теплотою взаємин, із цим узгоджується і відомий український індивідуалізм, відносна байдужість до загальнодержавних інтересів, брак активної настанови до навколишнього світу.

Серед сучасних досліджень ментальності заслуговує уваги праця І. Старовойта, який твердить, що ментальність не вичерпується сферою

свідомості, а включає і несвідомі феномени психіки, і є явищем, що виникає як феномен життєдіяльності етносів. Основними ментальними характеристиками українців він вважає емоційність та індивідуалізм, обґрунтовуючи їх історико-культурним матеріалом. Емоційність розуміється тут як перевага чуттєво-емоційних чинників над раціональними підходами у сприйнятті та інтерпретації світу.

Серцевиною національної ментальності є духовна культура народу, її складники — це мова, фольклор, звичаї, традиції, література, мистецтво, релігія, філософія.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. *Що таке ментальність?*
2. *Чим ментальність відрізняється від ціннісних орієнтацій?*
3. *Хто ввів у літературу слово “ментальність”?*
4. *Які основи первісної ментальності?*
5. *Які співвідношення ментальності до культурної ситуації (античність, середньовіччя)?*
6. *Що таке типи ментальності?*

Теми рефератів

1. *Антропологічне тлумачення ментальності.*
2. *Історична школа “Анналів”.*
3. *Структуралізм про ментальність.*
4. *Психоаналіз про ментальність.*
5. *Ментальність українця.*

Лекція 6. Культурний простір та зв'язки

Основні поняття і категорії:

- ✓ *самобутність;*
- ✓ *культурний месіанізм;*
- ✓ *модерноцентризм, етноцентризм;*
- ✓ *архаїзація та етнографізація культури.*

План заняття

1. *Ідея рівності культур.*
2. *Національна самобутність народів.*
3. *Динаміка культурних процесів.*
4. *Єдність і взаємозалежність світової та національної культур.*

Література

1. Бокань В. *Культурологія: Навч. посібник.* — К., 2000.
2. Гуревич П.С. *Культурологія: Учебник.* — М., 2000.
3. Ерасов Б.С. *В поисках культурного самоопределения // Вопросы философии.* — 1983. — №7.
4. *Исследования по общей этнографии.* — М., 1979.
5. *Історія і теорія світової і вітчизняної культури.* — К., 1993.
6. *Культура українського народу: Навч. посібник.* — К., 1994.
7. Лосєв І.В. *Історія і теорія світової культури: європейський контекст. Навч. посібник.* — К., 1995.

1. Вчені по-різному дивляться сьогодні на проблему рівноправності культур. Деякі культурологи виходять із уявлення про рівність культур, про неможливість їх протиставлення в якості різних величин. Інші, навпаки, думають, що розмаїття культур не виключає принципу ієрархічності. У цій системі відліку одні культури оцінюються як значні, розвинуті, розмаїті. Інші, навпаки, сприймаються як менш багаті, патріархальні, виснажені та ті, які втратили верховенство. Саме про ідею рівності культур мова піде у першому питанні.

Канадська дослідниця Л. Марсіль-Лакост, намагаючись розкрити єдність культури як феномену, правильно підмітила концептуальні непорозуміння, які притаманні прихильникам різних підходів до факту множинності культур. На жаль, її власна позиція будувалася на протиставленні двох понять — егалітаризму (рівності) та плюралізму, які, по-суті, не є альтернативними. Насправді, якщо розмаїття культур розглядається як багатство рівних, самостійних, хоча і різних духовних сутностей, то плюралізм не протистоїть егалітаризму. Саме ідея плюралізму зазвичай несе в собі вимоги на противагу уніфікації та глобалізації культурного процесу.

Ідею рівності всіх культур обґрунтовували багато культуро-філософів, в тому числі російський філософ М. Я. Данілевський, німецькі філософи О. Шпенглер, В. Шубарт. Так, О. Шпенглер критикував європоцентристські погляди, за якими можна ігнорувати історію Китаю або рахувати негідним уваги культуру майя. Говорячи про автономність культур, він підмічав, що “ці культури, живі істоти вищого порядку, зовсім непотрібні, ростуть, як квіти на полі”. Зрозуміло, що відсутність ієрархії культур допомагає їм прикривати один одного. “Феномен окремих культур, які йдуть один за одним, виростають один біля одного, стикаються, прикривають і придушують один одного вичерпують весь зміст історії”.

Ось, наприклад, як розумів історію під цим кутом зору В. Шубарт (своє розуміння він виклав в роботі “Філософія історії”).

Історичні процеси ритмічні, тому стають принципово вірними циклічні пояснення соціокультурних процесів, запропоновані стародавніми індусами, персами, іудеями (Книга пророка Данила), а також Гете, Ніцше та Шпенглером.

Найбільш значний історичний ритм здійснюється в чергуванні вічних прототипів культури та особистості. Розвиток кожного із цих прототипів і його боротьба проти попередника та послідовника складає основу історії культури та задає епосові його ритм, напруженість і конфлікт.

Кожний вічний прототип переступає межу нації або раси. Він здатний поширюватися на цілий континент. У межах свого господарства прототип пронизує всю культуру, і кожна людина повинна рахуватися з ним, слідувати за ним або виступати проти нього.

Завжди, коли людство “заражається” новим прототипом, попередній прототип здається застарілим. Новий прототип сприймається як вища цінність, як ціль, по відношенню до якої вся попередня історія була лише підготовкою. Новий прототип повністю розкривається і втілює всі свої цінності. Потім, використавши свої ресурси, він старіє і поступається місцем новому.

Ми можемо говорити про чотири головних прототипи культури та особистості — гармонійний, героїчний, аскетичний і месіанський.

Всі періоди рівні перед Богом, навіть героїчні епохи. Неперервне розгортання творчих божественних сил здійснюється весь час, і тому будь-який історичний момент сам по собі виправдовує своє існування.

Тут Шубарт, солідарний із Данілевським, Шпенглером і Тойнбі, які відкидають лінійне тлумачення історичного процесу та “виправдання” історії за допомогою майбутньої мети прогресу.

Концепція багатства культур припускає обговорення іще одного питання: можуть культури впливати один на одного чи вони фатально розділені. В європейській філософії найбільш поширеними на протязі багатьох століть були уявлення про відкритість різних культур, про їх вплив один на одного. Правда, ця думка поєднувалась із особливим відношенням до самої культури. Прихильники ідеї європоцентризму рахують, що незахідні культурні системи відображають патріархальний світ, виражаючи собою варіанти стародавніх або середньовічних етапів розвитку, які давно пройшов Захід.

К. Леві-Стросс також виходить із принципу рівності культур. Він дуже високо оцінює досягнення ескімосів, які чудово пристосувалися до суворого

клімату півночі, і культуру Індії, яка створила неперевершені за своєю глибиною релігійно-філософські системи. Але при рівності культур є причини для їх ціннісного співставлення. Так, наприклад, культури Мексики і Перу не витримали натиску завойовників, оскільки були неміцними. Тут також мала місце культурна коаліція. Але культури, які вступили в неї, були по-суті однаковими, тоді як в Європі це мало інші наслідки.

У цих роздумах вченого прогрес виступає все-таки як дуже важливий показник. Чим більше розвинуті форми спілкування між культурами, тим більше причин для прогресу.

З цього всього випливає, що ідея рівноправності культур в сучасному світі стає досить поширеною. Це пояснюється тим, що будь-який етнос, нація мають рівні права, ніхто не може бути другосортним. Звідси й культури їх рівноправні, але одночасно і самотні, через те, що кожному етносу, нації притаманна самотність. Про те, що таке самотність і чому вона має для людських спільнот таке велике значення спробуємо з'ясувати у другому питанні.

2. Самотність — сукупність рис духовної і матеріальної культури, що історично склалася, характерна для конкретної національно-етнічної спільноти, що відрізняє її від відповідних рис іншої національно культурної спільноти й сприяє формуванню етнічної самосвідомості, яка на соціально-психологічному рівні базується на антитезі “ми” і “вони”, на уявленні про свої відмінні від інших якості. Самотність виявляється майже в усіх елементах культури. Усвідомлення власної самотності матеріалізується в етнонімі, себто самоназві народу, в етно топоніміці, способі співіснування зі своїм природнім ландшафтом, у найпоширенішому антропотипі, культурно-господарській діяльності, у повсякденній поведінці й побутових звичках, у ролі релігійних традицій в житті суспільства.

Культурна самотність часто формується специфічними умовами існування етносу в своєрідних обставинах природного оточення. Народ обирає спосіб життя й стає його землеробом або кочовиком, мореплавцем тощо. Етнос може опинитися в інших природних умовах, і тоді можуть докорінно змінитися ознаки спільноти. Етнологи люблять наводити приклад із народом маорі. Мешкавши колись на островах Океанії, він був відомий чудовими здібностями до мореплавства. Згодом переселившись до Нової Зеландії, маорі геть утратили свій морський хист. В етнології цей феномен називається “вторинна дикість”, коли зі зміною умов існування етнос втрачає якусь попередню здатність. Але зазвичай існує дуже тісний зв'язок між “ґрунтом” і “кров'ю”,

зв'язок етносу зі своєю землею. Елементи рідного ландшафту стають символами етнічної незалежності (береза у росіян, тополя в українців, сакура в японців, Дніпро й Карпати в українців, Рейн у німців, Волга у росіян).

Проблема самобутності постає звичайно в тяжкі історичні періоди, в переломні з соціально-економічного й політичного погляду епохи.

Самобутності не шкодять запозичення, причому не тільки із споріднених, а навіть із зовсім чужих культур. Але перевищення міри корисного запозичення призводить до розчинення однієї культури в іншій, до асиміляції, до цілковитої втрати духовного суверенітету культури.

3. Поняття “самобутність” тісно пов'язане з політичними поняттями “незалежність” і “суверенітет”, оскільки без усвідомлення власної самобутності не можна бути незалежним. Отже суверенітет — це духовна самостійність етносу, яку усвідомлює широкий загаль, емоційно забарвлене переживання унікальності власного бачення світу як самодостатньої цінності, почуття етнонаціональної гідності й упевненості у творчих силах власного етносу; комплекс етнокультурної повновартості.

Суб'єктивне розрізнення особою й етносом «свого» й «не свого» — одна з найсуттєвіших і найпростіших водночас умов духовної суверенності культури. Це усвідомлюється на рівні сюжетів, традицій. Представники того чи іншого етносу, якщо вони не втратили етнічну самосвідомість, досить чітко визначають межу між “своїми” і “не своїми” культурою, традицією, звичаєм. Нормальний розвиток етнічної культури не можна уявити без запозичень, але йдеться про те, які саме впливи та запозичення сприяють збереженню власних духовних надбань етносу, його етнокультурній ідентичності, а які відіграють роль своєрідного “троянського коня”, призводять спочатку до згладжування рис етнічної самобутності, а потім і до повного розчинення етносу в складі іншої людської спільноти. Асиміляторські зусилля дуже часто починаються із замаху на духовний суверенітет народу, знецінення його культурних вартостей у власних очах. Унікальність етносу заперечується, а вся увага зосереджується на рисах, що зближують його з етносом — асимілятором, і наявність їх стає провідним аргументом у закликах відмовитися від того, що робить цю спільноту людей несхожою на інших.

Духовну суверенність етносу, нації охороняють своєрідні “фільтри”, особливі механізми етнокультурного самозбереження. Сприяючи засвоєнню окремих елементів іншої культури, специфічному редагуванню цих запозичень, перетворенню в дусі власної культури, вони затримують те, що може спотворити, підірвати зсередини культуру. Але ці фільтри культури спрацьовують

тільки за умов духовної суверенності етнічного менталітету, коли етнос відчуває себе самостійним суб'єктом культурної творчості, а не асоційованим, духовно залежним від іншого етносу, що його він вважає взірцем, законодавцем мод для меншовартих у галузі політичного, культурного, економічного життя. Асоційований етнос немовби “прив’язаний” до етносу — “суверена”. Етнокультурні фільтри виходять із ладу й уже неспроможні захистити свій етнос, його культуру від вимивання, спотворення, набуття проміжних форм, маргіналізації й подальшої деградації в ерзац — культуру, в таку собі етнокультурну біомасу, яка зберігає лише регіональні ознаки в межах культури етносу — переможця.

Коли ж духовний суверенітет зберігається, фільтри працюють бездоганно, етнос навіть за найнесприятливіших умов упевнено дивиться в майбутнє.

Комплекс меншовартості етносу може переходити в комплекс зверхності, зарозумілості — й навпаки. Коли етнос відчуває в собі ідею історичного покликання, вищої санкції, поштовху до “порятунку” та “вдосконалення” інших народів на підставі власної уявної “бездоганності” народжується феномен культурного месіанізму. Проте він дуже рідко не буває водночас месіанізмом політичним і використовується з політичною метою. Охоплений ідеєю месіанства етнос схиляється до думки, що в його духовному вжитку є щось вище за духовний вжиток інших народів, щось потойбічне, що свідчить про обраність цього народу Богом або історією. Практично всі державні, а насамперед імперські народи пережили такі настрої: звичайний колоніалізм виправдовувався благородною метою культур-трегерства, ощасливлення інших народів більш високою, на думку її носіїв, культурою. Але кожен національно-забарвлений культурний месіанізм формувався своїм особливим способом. Загальні тези, гасла, принципи культурного месіанізму однакові, але форми їхнього вияву — різні. Українцям довелося розвивати свою культуру в умовах постійного тиску: спочатку польського, західнохристиянського, згодом російського, східнохристиянського, пізніше комуністичного месіанізму.

Наука, що вивчає історичне походження народів та етносів, дебатує питання про чистоту чи відрубність націй, але, як показує історичний аналіз, “чистих” націй на землі не має і не може бути, оскільки відбувалися великі переселення народів, воєнні походи, міграційні процеси, коли люди невеликими групами або цілими народами переходили з одного місця на інше, освоюючи нові території, змішувались з аборигенним населенням або витісняли його. Мігранти приносили свої культурні цінності, асимілювали корінне населення або асимілювалися самі. Прикладів історія знає багато: еллінізм, який

Олександр Македонський запроваджував майже по всьому Середземномор'ю, загальноєвропейська римська експансія, приклад Радянського Союзу, американізація значної частини земної кулі. Культурна асиміляція може відбуватися також під впливом релігійної експансії, особливо під час зміни світоглядної домінанти, коли аборигенна релігія змінюється на “загальноприйнятну”.

Зазначені процеси мають як негативне, так і позитивне значення, оскільки зумовлюють синтез культурно-мистецького процесу, збагачують національні культури. Так, в європейській культурі завдяки арабському посередництву західних цивілізацій активізувався інтерес до античної культури. Схід збагатив лицарське середньовіччя Європи. Данте запозичив образи у відомого мусульманського філософа Мухітдіна ібн-Арабі, візантійські канони в архітектурі визначили особливість стилів Західної Європи. Особливо помітними ці традиції стали на початку XX ст. Так, до Європи прийшло мистецтво Індії, Японії, Океанії, а також негритянське мистецтво, під впливом яких європейські митці завдяки культурно-мистецькому синтезу досягли високих результатів, сформувалися такі непересічні творчі особистості як П. Гоген, П. Пікассо та ін. Взаємовплив Сходу і Заходу позначився на філософській та мистецькій школах Росії, що суттєво збагатило творчість Ф. Достоєвського, М. Бердяєва, В. Соловйова, В. Іванова, О. Скрябіна та ін. У художній творчості з'явилися нові виражальні засоби, розширилась світоглядна база.

Проте активне введення чужих культурних цінностей зумовило конфліктну ситуацію. У світоглядну систему прийшли люди, налаштовані проти традиційних релігій, культур. Поряд із цим виникло багато релігійних об'єднань і новітніх культів: спіритизм, містицизм, окультизм, теософія та ін. Усе це разом з нестабільною економічною та політичною обстановкою кинуло Європу у вир I Світової війни, революцій. Через це Європу лихоманило близько пів століття аж до завершення II Світової війни.

Ще одна суттєва проблема, що стосується динаміки культурних процесів, пов'язана зі складністю їхньої об'єктивної оцінки, насамперед коли йдеться про культурно-історичні події, віддалені в часі. Будь-який дослідник не вільний від власного історичного простору й часу, від особистих поглядів, уподобань, розуміння та оцінок. Збагнути події далекого минулого дослідник, попри свої суб'єктивні гносеологічні, пізнавальні настанови, може тільки через ментальні конструкції власного сьогодення, а вони функціонують у свідомості й головно — в підсвідомості індивіда і мас. Отже, дослідник повинен остерігатися, щоб його

культурно-історична заангажованість не викривлювала картину, й намагатися звести її до мінімуму. Інакше науковець стає жертвою так званого модерноцентризму, коли людина оцінює минуле з позицій свого часу. Ця небезпека усвідомлена тільки в XIX — XX ст. А в давніший період модерноцентризм був нормою: в уста діячів античної культури автори середньовіччя вкладали промови, можливі лише за християнської доби. Деякі вчинки й думки людей минулого нам буває вкрай складно зрозуміти, і завжди постає спокуса витлумачити їх, керуючись власними усталеними ментальними конструкціями, накинути свої погляди людям іншої епохи. Але спрощені тлумачення не є правдиві.

Інша небезпека — етноцентризм, коли дослідник тлумачить цілу світову історію виключно через історичні потреби і реалії етносу, до якого він належить, розглядаючи історію інших народів тільки як складову частину історії свого етносу. Часто етноцентризм дослідника віддзеркалює етноцентризм його народу, закорінений у масовій ментальності, в моделі природного і соціального світу, що властива свідомості та підсвідомості цього народу. Інколи це набуває крайніх форм, наприклад, у давньоєгипетській мові слово “люди” позначало лише єгиптян. У багатьох випадках така ментальність формується через географічну чи культурну ізоляцію країни. Скажімо, Давній Єгипет справді був географічно ізольований пустелями й морем від найближчих сусідів.

Але в науці така позиція абсолютно неприпустима, бо несумісна з об’єктивністю та правдивістю дослідження. В культурі кожного народу є те, що видатний німецький соціолог Макс Вебер називав “своя раціональність”, тобто те, що виступає надзвичайно логічним, послідовним і раціональним у межах власної культури. А це значить, що кожна культура має бути оцінена за її власними критеріями, адже вона утворювалася часто в унікальному природному середовищі й за особливих соціально-історичних умов.

Етноцентризм може набувати рис релігійного чи політичного явища, коли уявлення про найправдивішу віру, найпередовіше вчення зливаються з уявленнями про “великий народ”, що уособлює цю віру, вчення.

Ще один суттєвий аспект перебігу культурних процесів в межах етнічних культур — “архаїзація” та “етнографізація” культури, повернення до джерел, але з намаганням штучно воскресити минулі, давно втрачені культурні феномени, вже не здатні природно функціонувати. За нових умов прищепити до сучасної культури старі, архаїчні образи, ідеї, традиції, фольклорні форми, народженні зовсім іншим побутом, в таких випадках активно нав’язуються

модерновій дійсності.

Трапляється й таке, що певні історичні епохи прагнуть використати в своїх цілях потужний культурний потенціал попередніх, особливо коли знаходять там щось корисне для себе. Причому слід відрізнити ідеологічно забарвлену архаїзацію культури від примітивної етнографізації, що не зважає на сучасні урбаністичні форми життя і перетворює функціонування складного організму національної культури на різновид етнографічного заповідника, який попри всі зусилля однаково залишається на узбіччі реального буття нації. Не можна заперечити вельми корисну роль етнографічної і культурної просвіти над усе у вихованні етнічної й національної самосвідомості молоді, проте необхідно мати почуття міри і добре розуміти динаміку сучасних культурних процесів. Культура тісно пов'язана з політикою, політика здійснюється націями, нації ведуть безупинну боротьбу за свої національні інтереси. Але нації намагаються розширити не лише свій екологічний, політичний, географічний, але й культурний простір. Реалії культурної боротьби досить однозначні: не всі національні культури її витримують; культури недостатньо модерні, провінційні, хуторянські або гинуть, або животіють, що теж є загибель, але уповільнена в часі. Культурна поразка нації — пролог усякої іншої поразки.

Етноцентризм і культурний месіанізм спонукають до утворення національно-культурних міфів, що розчиняються в масовій ментальності і стають рушіями історичної активності народів. Такі міфи поділяються на “божественні” — їхнє завдання полягає в тому, щоб обожнювати історію та культуру власної нації, милуватися ними (це своєрідний феномен національно-культурного нарцисизму), кликати свій народ уперед, породжувати в ньому ентузіазм, і на “сатанинські” міфи, спрямовані на створення “образу ворога”, його “примітивної”, “другорядної”, “жалюгідної” культури. Набуваючи сталості, такі міфи стають надзвичайно міцними переконаннями мільйонів людей і виправданням мільйонів людей і виправданням їхніх часто злочинних дій.

4. В ХХ ст. активізувалися рухи народів до національного самовизначення, найбільш популярною стала культурна теорія. Вона проявляється у колективному егоїзмі, який бачить свою культуру месіанською щодо інших. Теоретики вважають, що лише культурний націоналізм може об'єднати народ і вивести його на політичний рівень об'єднання нації. Культурний процес будь-якої держави не може бути однорідним, це суперечить як діалектиці, так і здоровому глузду. Адже кожне суспільство останні 500-700 років чітко детерміноване, кожна соціальна група утворює, виробляє і трансформує культурно-мистецькі досягнення як свої, так і сусідів, при цьому враховуються

регіональні та національні особливості. Як правило, народи з “нищим” соціальним рівнем консервативніше зберігають культурну спадщину, а “вищі” — більшою мірою сприятливі до досягнень цивілізаційного процесу.

Цивілізація ніколи не може бути локальним явищем, вона завжди поширюється на досить значні території. Кожна з них досягла високих рівнів розвитку, має певні особливості, які суттєво різняться. Кожна з них адаптувала цілу низку націй і держав, включила їх у свій культурний процес. Особливо це помітно на сповідуванні світових релігій: уся Європа — це переважно християнський світ, азійський континент — світ ісламу; відповідно вони мають різні культурні домінанти.

Останні півтора століття років гаряча дискусія щодо питання стосовно теорії двох культур; на політичному рівні протиставлялися класові групи, стверджувався антагонізм між ними, доводилось, що кожна з них творить свою культуру, але час усе ставить на свої місця. Вихідці з панівного класу П. Могила, Ф. Прокопович, Б. Хмельницький, П. Куліш, Є. Гребінка, М. Гоголь, Леся Українка, сім’ї Симиренків, Терещенків, Тарновських, Ханенків були представниками своєї нації, відповідно всі здобуті знання вони максимально застосовували на своїй землі, адаптуючи чужі набутки до своїх потреб.

Україна має своєрідну територію; вона розміщується між двома суперетносами — східним і західним, а отже поєднує особливості як одного, так і іншого. Нині на емпіричному рівні робляться спроби вивести походження України. Дехто починає від створення світу (С. Плачинда); інші намагаються зробити українцями переважну більшість визначних діячів світу. Так, Ісус Христос, за Ю. Канигіним, — гуцул. Ейфорія свободи після революції 1991 р. дала можливість уявити себе на вищому щаблі стосовно інших.

Після ейфорії перших років творення держави починають вироблятися передумови напрацювання конструктивніших моделей визначення себе у світі економіки, виробничих відносин, культурно-мистецького процесу. Останній завжди діалектичний, потребує певного часу для втілення. Уже сьогодні спостерігаються деякі ознаки його поліпшення. Критично переглядається минуле, гола декларативність відходить до мітингових політиків, серйозні вчені працюють над моделями реального втілення національного “Я”, щоб народ України, відчувши свою єдність, внутрішній зв’язок, вагомість історичного характеру, традицій, увів їх у свою свідомість, загартував волю і завдяки цьому утвердився серед інших народів.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. *Розкрийте самобутню ідентичність цивілізації.*
2. *Визначте значення культурної асиміляції.*
3. *Які на Вашу думку існують особливості динаміки культури?*

Теми рефератів

1. *Рівність культур як утопія.*
2. *Історичні долі європоцентризму.*
3. *Американський міф..*
4. *Азіоцентризм.*

Лекція 7. Ідея «прогресу»

Основні поняття і категорії:

- ✓ інформаційна технологія;
- ✓ інформаційне суспільство;
- ✓ інформаційна політика.

План заняття

1. *Виникнення та сутність техніки.*
2. *Роль інформаційних технологій в розвитку людства та суспільства.*
3. *Взаємозв'язок техніки та культури.*
4. *Завдання та способи захисту інформації.*
5. *Інформаційна політика в Україні та в світі.*

Література

1. Бердяев Н.Л. *Человек и машина. Проблемы социологии и метафизики // Вопросы философии.* — 1989. — №2.
2. Гуревич П.С. *Культурология: Учебник.* — М., 2000.
3. Єрмашенко М.М., Канигін Ю.М., Калитич В.І. та ін. *Концепція національної політики інформатизації України.* — К., 1993.
4. Омаров А.М. *Техника и человек. Социально-экономические проблемы технического прогресса.* — М., 1965.
5. Ракитов А.Й. *Философия компьютерной революции.* — М., 1991.
6. *Роль ЗМІ в процесах державотворення // За ред. А.З. Москаленка.* — К., 1997.
7. *Україна: інформація і свобода слова. Збірник законодавчих актів, нормативних документів та статей фахівців.//За ред. А.М. Затворного.* — К., 1997.
8. Цветков О. *Інформаційна війна в Інтернеті // Перехід: IV.* — № 1. — 1999.

1. Науки про техніку вчені зовсім недавно пов'язали із питаннями про долю людини та долю культури. На думку М.А. Бердяєва, який багато уваги приділяв даній проблемі і є попередником сучасного філософського аналізу техніки, техніка — це остання любов людини, і вона може змінити свій образ під впливом предмету своєї любові. Все, що відбувається у світі, залежить від цієї нової віри людини.

Отже, за словами М. Бердяєва, техніку можна розуміти як в широкому, так і у вузькому значенні. Техніка, слово грецького походження, означає як “індустрія”, так і “мистецтво”, а також від слова грецького походження — “фабрикувати”, “створювати з мистецтвом”. Ми говоримо не тільки про техніку економічну, військову, техніку пов'язану із життєвим комфортом, але і про техніку мислення, живопису, права, навіть про техніку духовного життя. Наприклад, існує своєрідна духовна техніка. Техніка скрізь вчить досягати найбільшого результату при найменшому використанні сили. Це особливо характерно для техніки нашого економічного століття.

На відміну від техніки старих культур в сучасній техніці кількісні досягнення перевищують якісні. Шпенглер у книзі “Людина і техніка” визначив техніку як боротьбу, а не як зброю. Безперечно, техніка завжди є засіб, зброя, а не мета. Не може бути технічної мети життя, мета життя завжди залежить від духу. Засоби життя, на думку М. Бердяєва, дуже часто замінюють мету життя.

Він відмічав, що техніка для вченого, який займається наукою, для інженера може стати головним змістом і метою життя. Але при цьому заміна мети життя технічними засобами може означати занепад духу.

У своїй праці М. Бердяєв розглядав характерний парадокс: без техніки неможлива культура, з нею пов'язана сама поява культури, але остаточна перемога техніки в культурі, вступ людства в технічну еру веде культуру до знищення. Вчений виділив в культурі два етапи: технічний і природно-органічний. Остаточна перемога першого над другим означає переродження культури у щось інше, не подібне на культуру.

Вчений виділив три стадії в історії людства:

- ✓ природно-органічну;
- ✓ культурну;
- ✓ технічно-машинну.

Цим стадіям притаманне різне відношення духу до природи та утворення особливої сфери духовності. Ці стадії, напевно, ідеальні типи, а не хронологічно зафіксовані стадії якогось процесу. І людина культури все ще

жила в природному світі, який не був створений людиною, а був створений природою. Ця людина пов'язала себе із землею, рослинами та тваринами. Через це велику роль відіграли рослинні та тваринні релігійні культи.

На природно-органічній стадії люди хотіли розуміти культуру, державу. Розквіт культур та держав уявлявся їм як рослинно-тваринний процес. Культура була повна символів, в ній відображалось небо в земних формах. Для техніки є чужою символіка, вона реалістична, нічого не відображає, вона створює нову дійсність, існує в ній. Техніка відриває людину і від природи, і від інших світів.

Далі М. Бердяєв у своїй праці подає відмінності між організмом та організацією. Організм сам народжується із природного, космічного життя. Ознака народження є ознакою організму. Організація ж зовсім не народжується. Вона створюється активністю людини. Організм не є машиною, він не складається з частин, він народжується цілим і залишається таким на протязі всього існування. Організм росте, розвивається.

На думку М. Бердяєва, механізм, створений організаційним процесом, складається із частин, він не може рости і розвиватися. Організм є доцільним, ця доцільність закладається в ньому його Творцем або природою і визначається пануванням цілого над частинами.

На противагу організмові в організації, за визначенням М. Бердяєва, доцільність полягає в іншому, вона вкладається в нього його організатором. Механізм створюється в залежності від визначеної мети. Він не народжується із своїм задумом. Годинник дуже потрібний, але ця необхідність не в ньому самому, а в тому, що його створила і завела людина. Тому створений механізм у своїй доцільності залежить від організатора. Але в ньому є інерція, яка може діяти на організатора і навіть ставити його собі в залежність.

В історії, вважав М. Бердяєв, вже були організовані тіла, подібні до життя організмів. Так, патріархальний устрій, натуральне господарство були органічними і навіть вічними в цій своїй органічності. Органічний устрій здавався створеним не людиною, а самою природою або Творцем світу. Довгий час панувала віра в існування вічного об'єктивного порядку природи, з яким повинна погоджуватися і якому повинна підпорядковувати своє життя людина. При цьому природному надається нормативний характер. Єдність з природою подавалася як добре і справедливе. Для стародавнього грека та середньовічної людини існував незмінний космос, незмінна ієрархічна система, вічний *ordo*.

Існування такого порядку визнавали Аристотель, Фома Аквінський. Земля і Небо за ними складають ієрархічну систему. Розуміння незмінного порядку в

природі було пов'язане із об'єктивним теологічним принципом.

Але в XVIII ст. зародилась техніка, яка стала активно руйнувати цю віру у вічний порядок природи. Нова природна дійсність, перед якою сучасна техніка ставить людину, є продуктом не еволюції, а винахідливості та творчої активності самої людини, не органічного, а організаційного процесу. Отже, за словами М. Бердяєва, панування техніки і машин є насамперед переходом від органічного життя до організованого, від рослинного до конструктивного.

Власне техніка відкриває новий крок дійсності, і ця дійсність створена людиною, є результатом “прориву” духу в природі і запровадженням розуму в стихійні процеси. Техніка руйнує старі органічні тіла і створює нові організовані. Саме в цьому вчений вбачав виявлення трагедії.

Філософ підкреслював, що сам дух, який створив техніку і машину, не може бути повністю технізованим і машинізованим, в ньому завжди залишається ірраціональне начало. Але техніка хоче оволодіти духом і раціоналізувати його. Спочатку людина залежала від природи, але ця залежність була рослинно-тваринною. Тепер почалася титанічна боротьба людини з технізованою нею природою. Людині ще не вдалося пристосуватися до нової дійсності, яка розкривається через техніку та машину. Вона не знає, чи зможе дихати в новій електричній та радіоактивній атмосфері, чи виживе в новій холодній металічній дійсності, без тепла, яке потрібне живим організмам.

І ось вже панування техніки та машин відкриває нову дійсність. Ця нова дійсність очевидна лише із історії, із цивілізації, а не із природи. І не дивлячись на те, що в цій новій дійсності діють механіко-фізико-хімічні сили, вони розвиваються в космічному процесі після складного соціального розвитку, на вершині цивілізації.

2. Історія соціального розвитку переконує нас в тому, що людина в усі часи добувала своєю діяльністю інформацію — практичне знання про закони природних процесів. І використовувала їх у досягненні своєї мети. Таким чином, інформаційно-цільова основа будь-якої діяльності людини є природно закономірною і з необхідністю опосередковує соціально-економічне життя людини.

Людство усвідомило той факт, що прогрес суспільства неможливий без фундаментальної ролі в ньому інформаційного ресурсу. Фундаментальний механізм соціального розвитку базується, на думку О. Скаленка, на трьох глибинних основах:

- ✓ інформаційній;
- ✓ інтелектуальній;
- ✓ інноваційній.

На інформаційній основі формуються цілі та образ очікуваного результату, шляхи і методи його досягнення. При відповідному ставленні суспільства до інформаційних знань вони можуть стати запорукою позитивної або негативної орієнтації суспільної діяльності.

Сьогодні ми можемо констатувати актуальність розробки цієї проблематики, якщо всерйоз брати курс на необхідність прискореного розвитку процесу реформ в Україні та на перспективу наближення постіндустріального, інформаційного соціального стану людства.

Інтелектуальна основа нерозривно пов'язана з феноменом інформації. Остання забезпечує ефективність процесу, цілеспрямованої творчості.

Інноваційна ж основа має розглядатись в системі інформаційного та соціального-економічного розвитку держави. Цивілізаційні процеси здійснюються таким шляхом: людство добуває інформаційні знання про закони природи і в межах цих законів творчо здійснює вибір напрямків інновації та інтенсифікацію життєво необхідних виробничих процесів за допомогою новітніх технологій.

Всі три основи пов'язані між собою: інформаційна основа живить інтелектуальну, інтелектуальна — інноваційну, а інноваційна основа забезпечує створення сучасних технологій для пошуку нової інформації, посилення інформаційної основи.

Процеси виробництва й передачі інформації, що здійснювалися людьми на практиці за допомогою засобів, відповідних рівневі розвитку виробничих сил на всьому протязі історії суспільства, потрапила до числа об'єктів наукового інтересу лише на початку XX ст. Це сталося все ж таки не раніше, ніж наука накопичила достатній об'єм емпіричних фактів, які стосуються виникнення, обробки, оцінки, збереження, вимірювання і передачі того, що є “організуючим початком будь-якої форми людської діяльності”, тобто інформації.

Відбувся “інформаційний вибух”. Традиційні засоби масової комунікації вже перестали задовольняти потреби суспільства в обміні інформацією. Все більше використовуються космічні апарати — штучні супутники Землі, які транслюють телевізійні і радіопрограми, що покликані вже сьогодні забезпечити “терміновий зв'язок” в термінових ситуаціях. Вихід технічних засобів зв'язку за межі планети, “космізація” засобів телевізійної комунікації свідчить про те, що потреби в інтенсивному обміні інформацією набувають глобального і галактичного характеру. І сама нова технологія з'являється зовсім не довільно і стихійно, а як результат усвідомлення і втілення соціальних потреб. Тобто, з багатьох відкриттів суспільство відбирає саме ті, які йому необхідні.

Донедавна окремі види та засоби діяльності, пов'язані з інформацією, існували окремо впродовж тривалого часу. Зараз телекомунікації, друк, різні форми зв'язку, комп'ютери тощо інтегровані в єдину систему інформаційних технологій. Конвергенція цих технологій у всеохоплюючу інформаційну технологію та пошуки застосування цієї технології в індустрії, комерції, побуті породжує революцію у впливі на людину, яка не має аналогів у історії розвитку суспільства.

Процес прогресивно зростаючого використання інформаційних технологій для виробництва, переробки, зберігання розповсюдження інформації і особливо знань визначає інформатизацію суспільства. Результатом цього є виникнення інформаційного суспільства, що знаменує собою радикальні перетворення не тільки в сфері виробничих структур і технологій, але головним чином у сфері соціальних і економічних відносин в культурі, духовному житті й побуті, визначаючи рівень соціалізації людини.

За О. Ракітовим суспільство є інформаційним, якщо:

- ✓ індивід, група осіб, підприємство чи організація в будь-якій точці країни і в будь-який час можуть за відповідну плату або безкоштовно отримати на основі автоматизованого доступу і систем зв'язку інформацію, необхідну для їх життєдіяльності та вирішення особистих і соціальних завдань;

- ✓ у суспільстві виробляється, функціонує і є доступною для споживача сучасна інформаційна технологія, що забезпечує виконання попереднього пункту;

- ✓ існують розвинуті інфраструктури, що забезпечують створення національних інформаційних ресурсів в обсязі, що необхідний для підтримання науково-технологічного прогресу; в суспільстві відбувається процес прискореної автоматизації і роботизації всіх сфер і галузей виробництва і управління;

- ✓ виникають радикальні зміни соціальних структур, наслідком яких є розширення сфери інформаційності та послуг.

Таким чином, інформатизація суспільства завдяки використанню інформаційних технологій, інтегруючи, синтезуючи й акумулюючи в собі ряд технічних і технологічних субпроцесів, переростає рамки технологічної проблеми. Вона виступає як процес, що реалізує на наших очах соціально-технологічну інформаційну революцію. І сам цей процес, і його результат — інформаційне суспільство — не лише переміщується в епіцентр філософських досліджень, а й поступово займають, так би мовити, усе поле філософського бачення. По суті, мова йде про зміну структури й сенсу людського буття. В

культурній, соціальній сфері поширення інформації допоможе збудувати збалансоване суспільство, поліпшити добробут людини.

У цьому зв'язку на основі впровадження нових інформаційних технологій в культуру розвиваються і взаємодоповнюють одне одну дві протилежні тенденції — масифікація та демасифікація особистості, суспільства. Перша забезпечує рівень взаєморозуміння і взаємодію. Друга — самотність і індивідуальну самоцінність особистості. Таким чином, зв'язок інформаційно-комп'ютерної революції з фундаментальними трансформаціями культури є очевидним. Про це мова піде у третьому питанні.

3. Діалектика масифікації та демасифікації заснована на використанні новітньої техніки у соціальному і психологічному аспекті, визначає мислення і сприйняття сучасної людини. Більше того, технічний стиль мислення, який притаманний для технологічної культури, переноситься і на розуміння людини та суспільства.

Як правило, культурні процеси мають тенденцію до незворотності. Тому, вибираючи напрямок суспільного розвитку, заздалегідь можна уявити передбачений результат: відставання або інформатизація, регрес, заорганізованість і тоталітаризм або науково-технологічний прогрес і гуманізм. Тому, щоб оцінити історичне значення рішень, які приймаються, і правильно вибрати стратегію, важливо ясно уявити реальну ситуацію і найбільш правдоподібні сценарії розвитку.

У міру того, як інформаційні технології забезпечують створення інформаційного суспільства, виникає могутня індустрія інформаційних технологій, яка призначена задовольнити його потреби. Індустрія інформаційних технологій виробляє інформаційний продукт та засоби, які доводять його до споживачів. Під інформаційним продуктом розуміються різні аспекти знань, дані, твори мистецтва та інші форми інформації та розваг, отримані традиційним шляхом або за допомогою електронної техніки. Отже, інформаційні технології виявляють себе в різноманітних секторах економіки, таких як організація розваг, видавнича справа, виробництво офісного обладнання та обчислювальної техніки, системи телезв'язку та побутової техніки, які до недавнього часу якщо і були взаємопов'язані, то незначною мірою. Інформаційні технології стимулюють цей взаємозв'язок.

Інформаційні технології роблять можливим доступ людини до глибин комп'ютерної пам'яті, масивів інформації, безмежних варіантів організації дозвілля і знань мільйонів людей. Інформаційна технологія дозволяє зближувати і у розумних межах інтернаціоналізувати культури, що мають

глибокі історичні, моральні, релігійно-філософські і світоглядні корені. Але сучасні інформаційні технології не просто мають культурну функцію, властиву усім, в тому числі попереднім інформаційним технологіям, але й дають цій функції власний потужний імпульс, який дозволяє здійснювати розвиток культури у країнах, що йдуть шляхом інформатизації, у вкрай стислі часові проміжки. Він об'єднує цілий спектр різноманітних явищ: дороги, фінанси, мову, писемність, науку, телебачення, ЕОМ та ін.

Отже, не можна заперечувати захоплюючих перспектив, що розкриваються перед земною цивілізацією завдяки стрімкому розвитку інформаційних технологій, при чому в першу чергу перспектив морально-етичного плану, тому що в інформаційному суспільстві володіння інформацією, що зберігається в пам'яті інформаційної системи, рівнозначне володінню правом на життя окремої людини й всього людства в цілому. Наприклад, знання групи крові людини, що потрапила у катастрофу, може врятувати їй життя, а знання можливостей доступу до програм управління запуском міжконтинентальної ракети може поставити людство на грань третьої світової війни.

4. Інформацію необхідно захищати від випадкового або умисного перекручення, щоб уникнути непередбачених наслідків. В теперішній час захист інформації організований на основі ієрархічного доступу, що охоплює організаційні, фізичні і програмні способи захисту.

Ієрархічний спосіб захисту інформації породжує нерівність між людьми, що знаходяться на різних сходинках інформаційної ієрархічної піраміди:

- ✓ люди, що знаходяться на нижчій сходинці, безправні та підконтрольні усім;

- ✓ люди, що знаходяться на верхній сходинці, мають право контролювати абсолютно всіх і не підконтрольні нікому;

- ✓ люди, що знаходяться на проміжних сходинках, мають право контролювати тих, хто стоїть нижче і бути підконтрольними тим, що стоять вище.

Нерівність у правах породжує нестабільність суспільства, оскільки безправні будуть прагнути здобуття прав, а ті, хто має владу, завжди будуть намагатися примножити її та зберегти, вживаючи при цьому будь-які, в тому числі протиправні дії.

Однобічна інформаційна прозорість суспільства замість того, щоб виховувати в людях чесність, навпаки, заохочує до брехні та хитрощів, принаймні, по відношенню до підлеглих. Тому, на думку А. М. Задворного, інформаційне суспільство з ієрархічним способом захисту інформації має тенденцію стати тоталітарним, що призведе його до повного виродження,

оскільки кожна людина, крім тієї, яка стоїть на вершині піраміди влади, знаходиться під таким тотальним контролем інформаційної системи, що може розвиватися лише в бік деградації.

Крім того ієрархічний спосіб захисту потребує значних затрат, темпи зростання яких перевищують темпи зростання затрат на саму інформацію, і рано чи пізно перевищать її вартість. Тобто такий спосіб захисту інформації веде до «глухого кута».

Вихід з тупика розвитку інформаційної системи можливий шляхом введення в законодавчому порядку заборони на обмеження санкціонованого доступу до інформації. Побудови її захисту від випадкового чи умисного перекручення на основі зберігання всієї інформації, що надходить до системи. При інформаційному способі захисту інформації в системі обов'язково зберігається інформація про первинне введення даних. Таким чином, завжди можна буде виявити автора вірусу програми. А побоювання бути спійманим, безпечно, вплинуть на його готовність свідомо чинити зло.

Одним з шляхів підготовки умов переходу до системи захисту інформації є заборона в законодавчому порядку приховувати інформацію, крім тієї, яка складає особисту, комерційну й державну таємниці. Це дозволить відкривати архіви, створювати незалежні органи масової інформації, що висвітлюватимуть всі сторони життя суспільства.

5. Інформаційна політика в Україні та світі.

Неповнота, недосконалість законодавчої бази свободи слова та інформаційної діяльності в Україні, а також реальне становище і окремі позиції засобів масової інформації являють собою дві векторні сили взаємодії, яку загострюють негативні процеси і наслідки, небажані для утвердження свободи слова, конструктивності і достатньо високого ефекту інформаційної діяльності. Нині засоби масової інформації України в цілому, на наш погляд, перебувають у нездоровому правовому, економічному, творчому стані, що вимагає енергійної та дійової реакції держави, прискорення руху згаданих векторних сил, але за умови полярності теперішнього змісту наповнення цих векторних сил, але за умови полярності теперішнього змісту наповнення цих сил, диспетчерського регулювання їхнього руху.

Так, наприклад, Закон України “Про інформацію” включає норми забезпечення прав громадян, юридичних осіб і державних органів на інформацію, гарантію цих прав, здійснення інформаційної діяльності тощо. Визначено обов'язки держави щодо забезпечення дотримання цього закону в межах України, а у статті 6 цього Закону йдеться про державну інформаційну

політику, її головні напрями і зазначено, що цю політику “розробляють і здійснюють органи державної влади загальної компетенції, а також відповідні органи спеціальної компетенції”.

На жаль, в Україні поки що відсутня виважена і цілеспрямована державна інформаційна політика, хоч на різних рівнях державного управління про це говориться багато.

В Україні видаються збірники законодавчих актів, нормативних документів з проблем діяльності ЗМІ. В них представлено роздуми, міркування різних авторів — як тих, хто зараз творить законодавство з питань регулювання інформаційних відносин, так і вчених, практиків. Як зазначає у своїй статті Задворний А.М., аналізуючи стан інформаційної безпеки і свободи слова, в Україні під гаслами “розвитку демократичного суспільства”, “переходу до ринкових відносин” та через недосконалість законодавства, вітчизняний телеефір став предметом політичних спекуляцій та жорстоких суперечок. Гине вітчизняний кінематограф, майже повністю втрачено український кіноринок. У цій ситуації численні телекомпанії та кінопрокатні організації демонструють іноземну кінопродукцію, часто сумнівного змісту і низької моральної якості, зі сценами вбивств і насильств.

Незалежні країни намагаються проводити політику “опори на власні сили” щодо інформації та інформаційних технологій. Складовою частиною такої політики є розробка довгострокової політичної орієнтації засвоєння інформаційних технологій на національному і на регіональному рівнях, створення відповідних національних та регіональних принципів і норм.

Запитання і завдання для самостійної роботи:

- 1.Що стало причиною утворення інформаційної технології?*
- 2.Поясніть основні особливості інформаційних технологій.*
- 3.Назвіть основні ознаки інформаційного суспільства за О. Ракітовим.*
- 4.Розкрийте значення поширення інформації в культурній сфері.*
- 5.Коли виникає індустрія інформаційних технологій і що вона виробляє?*
- 6.Що сприяє інтернаціоналізації культури?*
- 7.Обґрунтуйте причини захисту інформації.*
- 8.Що на Вашу думку потрібно змінити в інформаційній політиці України?*

Теми рефератів

- 1. Техніка як феномен.*
- 2. Природа і техніка.*
- 3. Етика біотехніки.*
- 4. Людство в культурологічній перспективі.*

Лекція 8. Контекстуалізація

Основні поняття і категорії:

- ✓ *характер;*
- ✓ *національний характер, національна свідомість, національна ідентифікація, національна ідея;*
- ✓ *ідеал;*
- ✓ *культурна ідентифікація;*
- ✓ *звичай;*
- ✓ *традиція;*
- ✓ *обряд.*

План заняття

1. *Ідентифікація, персоніфікація та культурне ототожнення.*
2. *Національний характер.*
3. *Свідомість і самосвідомість як феномен культури.*
4. *Звичай, обряди, традиції та їх роль у формуванні культурної ідентифікації.*

Література

1. *Бокань В. Культурологія: Навч. посібник. — К., 2000.*
2. *Гуревич П.С. Культурология: Учебник. — М., 2000.*
3. *Культура і побут населення України. — К., 1991.*
4. *Поликарпов В.С. Лекции по культурологии. — М., 1997.*
5. *Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.*
6. *Энциклопедический словарь по культурологии // Под ред. А.А. Радугина. — М., 1997.*

1. Однією із потреб людини є пошук об'єкта поклоніння. Індивід, закинутий в світ таємних речей та явищ, просто не в силі самотійно пізнати своє призначення і суть оточуючого його буття. Йому потрібна система орієнтацій, яка дала б індивіду можливість ототожнення себе з визнаним образом. Таку орієнтацію дає йому саме культура. Ось чому проблема культурної ідентифікації (перше питання) відіграє величезну роль в культурології.

Вперше механізм культурної ідентифікації був розкритий в психологічній концепції Фрейда. Вона виникла на основі психологічного спостереження, а потім поширилась на “нормальне” духовне життя. Вчений розглядав ідентифікацію як спробу дитини (або слабкої людини) перейняти силу батька, матері (або лідера) і таким чином зменшити почуття страху перед оточуючим його світом.

Дослідження сучасних вчених, насамперед психологів, дозволяють значно розширити уявлення про такий механізм. Світ людських переживань надзвичайно складний. В основі емоційного стану, якими є любов, ніжність, співчуття, відповідальність, лежить щось таке, що пропонує поглянути не тільки на самого себе, але і на інших. Адже ці почуття за своїм визначенням “відкриті”, “направлені” на інший об’єкт. Через це величезна потреба людини полягає в тому, щоб постійно бачити перед собою якісь персоніфікаційні образи, із якими вона може себе ідентифікувати. Таких образів дуже багато. Тому в науці виникла потреба в їх типологізації.

Американський соціолог Г. Абрамсон запропонував типологію персоніфікації, які втілюють в собі форми культурної ідентифікації.

Тип “традиціоналіста”. Ці люди поділяють цінності даної культури та інтегруються у відповідну структуру. Автор підкреслює новаторський дух етнічних традиціоналістів — представників культурних меншин, які компенсують творчою працею маргінальність та нестійкість свого суспільного становища. Шотландці у Великобританії, євреї в християнському світі, вірмени та грецькі купці в діаспорі, китайці в Південно-Східній Азії часто виступають ініціаторами нововведень.

Тип “прибульця” — неофіта. До цього типу відносяться люди, які включаються у структурну систему етнічних зв’язків, але не мають спадкового коріння у відповідній етнічній культурі — вона не складає їх внутрішнього духовного багатства. Рання ідентифікація “прибульця” протікала за межами культурної спільноти, до якої вони приєдналися. Він відчуває себе на порозі зовсім нового культурного досвіду. Звідси випливає більш гостре почуття невпевненості та маргінальності, ніж маргінальність “традиціоналіста”. Вростаючи в чужу структуру, людина попередньо або одночасно звикає до її культурних цінностей та символів.

Тип “вигнанця”. Він протилежний “прибульцю” — неофіту. Мова йде про втрату первинних соціальних зв’язків із соплеменниками при збереженні етносу та символічних традицій рідної культури. Духовний досвід “вигнанця” — це насамперед досвід ізоляції та самотності. Життєві типи “вигнанця” зустрічаються на різних рівнях соціально-класової системи: китаєць-прачка або власник ресторану, іноземний чорноробочий, євреї при дворі німецького князя в XVII-XVIII ст.

Тип “євнуха”. Це люди, які позбавлені пам’яті про своє культурне минуле, не мають ніякої традиційно-символічної пам’яті та на сучасному етапі не адаптувалися в будь-яке соціокультурне середовище. Такий тип ще

за Ч. Айтматовим називають “манкурт”, тобто людина без коріння. “Євнух” — тип, протилежний “традиціоналісту”. Класичним його образом можна рахувати євнуха при дворі східного правителя. Євнух в гаремі, яничар у війську, охоронець в іноземному посольстві, християнин-віровідступник, який став візиром при стамбульському дворі, — такі форми втрати попередньої культурної ідентифікації в епоху монголо-татарського панування.

Сьогодні в культурологію входить ще одне поняття, яке виступає опозицією до нормальної культурної ідентичності, — маргінали. Це слово з’явилося у Франції в 1927 р. як іменник. Маргіналами стали називати тих, хто сам відкидає суспільство або сам відкинутий ним. Маргінальність — це не стан автономії, а результат конфлікту із суспільними нормами. Маргінальність не виникає всередині реальної або видуманої сутички із оточуючим світом.

Як вважає французький соціолог А. Фарж, стати маргіналом можна двома шляхами: або розірвати всі традиційні зв’язки і створити власний зовсім інший світ; або поступове витіснення (або насильницьке викидання) за межі “офіційних норм”.

В будь-якому випадку: чи в наслідок “вільного вибору”, чи внаслідок процесу декласування, який провокується наляканим суспільством, маргінали — це його тіньові сторони. Суспільство виставляє відкинутих напоказ, щоб підкріпити, прикрасити свій власний вигляд, який воно визнає світлим, “нормальним”.

Сьогодні, говорячи про маргіналів, ми маємо на увазі не тільки аутсайдерів суспільства. Маргінальність взагалі стає універсальним феноменом. Багато людей залишаються ніби між культурними позначками. Багато з них не можуть чітко ідентифікувати себе ні з однією культурою. Вони залишаються, наприклад, між традиційною і сучасною культурами, між різними віросповіданнями.

Е. Фромм відмічав: англійський джентльмен або дрібний буржуа, відірвані від свого середовища, почувають себе напружено. Люди постійно перебувають в процесі пошуку культурної ідентичності. Тут виникає широке поле проблем, які вимагають культурологічного аналізу.

Але з іншого боку кожний етнос, кожний народ має риси, притаманні лише йому. Науковцями це визначається як характер нації, народу. Він також має вплив на визначення поняття культурної ідентифікації. Саме про національний характер ми і поговоримо в другому питанні.

2. Характер (від грецького — риса, особливість) — це сукупність моральних якостей народу, нації, особистості, які визначають об’єкт моральної оцінки та є предметом морального виховання людини суспільством. Характер нації чи

людини найяскравіше проявляється в їхній поведінці. Умовно складові характеру розрізняють так:

- ✓ ідейність;
- ✓ свідомість;
- ✓ принциповість;
- ✓ ініціативність;
- ✓ переконання.

Ці складові характеризують ставлення народу, людини до праці (працелюбність чи споживацтво), до власності (ощадливість чи користолюбство), особливості міжособистісних стосунків як усередині нації, так і у зв'язках з іншими народами (людинолюбство і людиноненависництво, повага і зарозумілість, ввічливість і грубіянство); якості, що розкривають риси людини (правдивість, вірність, щирість, лицемірство, підступність). До останніх належать вольові якості особистості, притаманні також народу: самолюбство, самовладання, витримка, мужність, сміливість, боягузтво. Мораль кожної суспільно-економічної формації виробляла специфічні уявлення про характер і взірці позитивних чи негативних моделей поведінки, морального виховання громадськими інституціями.

У періоди активної пропаганди релігійних концепцій створювались моделі відповідності характеру до життя “святих праведників”, які переборювали потяг до радощів земного буття. У період формування буржуазних відносин пропагувався образ ошадливого господаря, який накопичення первинного капіталу ставив понад усе. У період перерозподілу та стабілізації накопиченого капіталу почав утверджуватись характер впевненої в собі людини, яка забезпечена матеріально і може займатися меценатством та благодійництвом. Надмірне заселення територій, зокрема Європи, спровокувало завойовницькі війни з метою розширення життєвого простору та одержання прибутків. Колонії європейських країн (Англії, Франції, Португалії, Німеччини та ін.) були розкидані по всіх континентах.

Національний характер позначається цілісністю, але в кожній спільноті формуються окремі угруповання, які своєрідно сприймають особливості моделі загальнонаціонального визначення. Так утворюється опозиція, яка може бути як конструктивною, так і деструктивною. Це залежить від багатьох чинників. Насамперед від рівня політичної культури опозиційних структур, які можуть позитивно вплинути на розвиток держави, а можуть призвести до її розвалу. Зрозуміти особливості національного характеру можна лише через порівняльно-культурологічні дослідження, які передбачають вивчення

культурних процесів, їх досягнень на основі порівняльного аналізу з тим, щоб виявити та ідентифікувати схоже та відмінне у культурно-мистецькому процесі певного етносу. У галузях соціально-гуманітарних наук дослідження на основі порівняльного аналізу найбільш помітні у спрямуваннях історико-культурних студій, порівняльному мовознавстві, літературознавстві, мистецтвознавстві, антропології, орієнталістиці, порівняльній політології. Визнання факту, що існують культурні розмаїття різних народів, історичних епох, цивілізацій, стало висхідною базою досліджень. Важливо також, що науковці широко використовують дані порівняння, аналізу, варіативні модифікації культурних показників, що уможлиблює порівняння регіональних культур, які сформувались за всю історію людства, та етапів загального поступального розвитку. На цьому ґрунті виведено порівняльно-типологічні методики, які активно використовують досягнення соціальної статистики. У соціально-культурних дослідженнях набувають популярності субкультурні порівняння підсистем, які суттєво відрізняються від культур подібного типу. Залежно від спрямованості визначається чотири типи як провідні:

- ✓ соціокультурний простір стає предметом досліджень, а порівняльний аналіз — допоміжним інструментом для уточнення специфіки об'єкта;
- ✓ порівнювані культури стають об'єктом дослідження, визначають орієнтацію на виявлення тієї чи іншої культурологічної характеристики;
- ✓ порівнювані характеристики є одиницею аналізу при вивченні цілісних соціальних систем;
- ✓ дослідження мають транснаціональний характер, коли окремі культури вивчаються і вважаються елементами загальної системи.

При цьому потрібно з'ясувати визначення типологічних понять при виборі порівняльних показників, щоб вивести оптимальну систему кодування з метою утворення моделі загального.

3. Національна свідомість охоплює весь життєвий спектр: виробничі, економічні та політичні відносини, культурно-мистецький процес. Усе це уособлює психологічний рівень моральних стосунків як у самому об'єкті, так і у його зовнішніх зв'язках.

Кожна історична епоха має певні особливості. Історичний процес розвивається циклічно, мирні періоди співжиття чергуються з конфліктними, переважно воєнними, коли ставиться мета: загарбницька — одержати нові території, міжетнічна — певну кількість людей вивести з території, як це, наприклад, відбулось у Європі в період хрестових походів.

На жаль, людство дуже часто воювало. За підрахунками воєнних істориків, за останні 5500 років відбулося понад 15000 воєн, де загинуло понад 4 млрд. чол. За цей період мирними були лише 292 роки. Витрати на війни становили близько 500 квінтильйонів швейцарських франків — сума надзвичайно велика (при цьому не враховувались збитки). Війни постійно дорожчають. Якщо під час II Світової війни один солдат коштував 33 тис. дол., то в 1986 р. вже — 66 тис. дол. Витрати на озброєння також величезні. Так, у 80-ті рр. XX ст. танк “Абрамс” коштував 2 млн. дол. За ці гроші можна було збудувати школу з загальною кількістю 500 класів по 30 учнів у кожному. На кошти, які щорічно витрачаються у світі на озброєння, можна було б протягом п’яти років виконати всі завдання, що стоять перед Всесвітньою організацією охорони здоров’я.

Свідомий вибір морального імперативу визначає поведінку людей, їхнє почуття обов’язку перед суспільством. Ця моральна домінанта визначає мотивації вчинків, творення моральних цінностей, якісних ознак суспільних відносин, ідеалу народу.

Моральна свідомість формує одну з провідних категорій етики — совість, завдяки якій особистість здійснює самоконтроль у своїх діях, що утверджує людину, визначає її належне місце у громадських структурах, виробляє особистісні переконання, виявляє її честь і гідність. На цій основі формується категорія національного інтересу, яка поєднує індивідуальні, загальнолюдські та державні установи. Лише в цьому випадку можна досягти кінцевої мети — об’єднати нації у створенні та становленні держави.

Вищий рівень формування національного характеру, свідомості нації — вироблення ідеї, що визначає прагнення до високої мети, якій присвячується все життя.

Ідейність як моральна якість, що характеризує одну з найважливіших форм моральної самосвідомості, визначає її життєдіяльність і зумовлює систему вчинків, що допомагають втілити певну ідею в життя. Особистість завдяки своїм переконанням обирає єдино правильний шлях до поставленої мети. У результаті формуються позитивні якості — героїзм, благородство, самопожертва, але, на жаль, спостерігаються й негативні — безпринципність, лицемірство, цинізм, особливо в політичній діяльності, догматизм і нігілізм в ідеології. Відмежувавшись від негативного, маємо визнати, що найвищий рівень ідейності — це позитивна якість народу, що сприяє створенню ідеалу. Він утверджує людину в суспільстві, суспільство — у державі, усіх разом — у співдружності країн.

Ідейність та ідеал визначають обов'язок особистості перед суспільством. Обов'язки поділяються на дві великі групи. До першої належать світоглядні засади — релігійна мораль і політична культура. Щоб вони реалізувались у суспільних відносинах, потрібний мінімум теорії для максимального їх сприйняття широким загалом.

До другої належить система суспільних відносин, складовою яких є культурно-мистецький процес як провідний формуючий чинник морально-етичних засад у суспільстві. Залежно від політичної, світоглядної моделі, виробленої керівними структурами суспільство споживатиме пропоноване чи нав'язане мистецтво адекватно рівню розвитку на певному етапі. Як приклад розглянемо становище, що склалося в Україні після розпаду СРСР. За відсутності чітко визначеної культурної політики в Україну широким потоком увійшло те, що давно викинуто на смітник західною культурою — пропаганда насильства, вбивства, секс, тобто все, що формує, особливо у молодого покоління, нігілізм, неповагу до власної держави, її історичного минулого та сьогодення.

Висока ідея національної ідентифікації (як усвідомлення ролі та значення свого народу в міжнародній спільноті) за кінцеву мету ставить національне державотворення. Як ідеальна модель вона передбачає утворення державних структур на демократичних засадах, коли всі народи, що проживають на території країни, мають рівні права і рівні обов'язки перед державою. Кожна багатонаціональна держава для самоутвердження, а також утвердження національних інтересів має виробити таке законодавство, яке не суперечить нормам міжнародного права, сприяє розвитку національної освіти, виховання, культури. Мають бути дотриманні обов'язкові умови, щоб усі етнонаціональні групи мали рівні права, можливість збереження і розвитку своїх національно-культурних закладів, інституцій, інформаційної мережі та інше.

Таким чином, у державі мають ідеально поєднуватись національне і загальнолюдське. Незважаючи на те, що провідна нація займає особливе становище, усі інші мають бути шанованими, оскільки вони становлять державу як єдину цілісність.

На початку XX ст. оприлюднено маніфест Рассела-Ейнштейна зі зверненням до людей: “Пам'ятайте про те, що ви належите до роду людського, й забудьте про все інше”. Перша його частина констатувала політичну інтеграцію у світі (було утворено Європейську співдружність, блок соціалістичних країн, які успішно співпрацювали до 1991 р.), а друга частина виявилась досить абстрактною. Умоглядні декларації про подолання політичних, ідеологічних та

інших відмінностей, що уможливило б об'єднання націй, і досі звучать на рівні побажань. Цілком вірогідно, що нівелювати класи, об'єднати держави набагато легше, ніж націю, адже нація — це динамічна субстанція, а не перехідна історична функція. Досвід свідчить про “живучість” нації в історичному часі. Нація є визначальним фактором при утворенні держав саме за національними ознаками, що й підтверджується практикою. Так, на уламках Радянського Союзу та Югославії утворюються національні держави, об'єдналася Німеччина, розпалась Чехословаччина та ін.

Важливу роль у визначенні культурної ідентифікації відіграють звичаї, які з часом стають традицією. Саме про це піде мова у четвертому питанні.

4. Звичай — це найпростіший тип культурної регуляції, який базується на звичних зразках поведінки у певний час, певному місці. Звичай являє собою продукт поділу традиції. У сучасному світі з його культурним плюралізмом, який є результатом багатопланового культурного розвитку, спостерігається тенденція надавати окремим звичаям значення повномасштабної традиції. Наприклад, звичай вітати старших, вшановувати їх став традицією. Обряд перейшов у ритуал, що унормовувало формалізовану поведінку. Дійства, які мали символічне значення, часто були позбавлені доцільності, але зміцнювали зв'язки як між окремими особами, так і між групами. Наприклад, домовленість про дружні взаємовідносини, поділ території тощо. У переважній більшості обряди, звичаї, традиції, що є загальноновживаними в суспільстві, не пояснюються, а сприймаються як належне всіма членами спільноти. Вони виконують нормативні функції регулювання поведінки й обов'язкові для всіх. Завдяки їм формуються неповторні риси, які відрізняють один народ від іншого, визначають його культурну ідентифікацію. Саме тому індивідууму завжди важко адаптуватися в чужому культурному середовищі. У кожному суспільстві існують обрядові системи, притаманні лише йому. Рівень виконання їх визначає знаковий статус певного суспільства.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. *Дайте визначення та обґрунтування національного характеру.*
2. *Зробіть порівняльний аналіз у визначенні національної свідомості.*
3. *Які існують порівняльно-типологічні методики, за якими вивчаються типи культур?*
4. *Як пов'язані національний характер та національна свідомість?*
5. *Що таке національна ідея та ідеал?*
6. *Звичаї, обряди, традиції та їх роль у формуванні своєрідних рис народу.*

Теми рефератів

1. Ідентичність, ідентифікація : термінологічне тлумачення.
2. Механізм персоніфікації.
3. Етноцентризм як форма культурної ідентичності.
4. "Примітивні культури" в оцінці Заходу.

Лекція 9. Етнічні культури в умовах глобалізації

Основні поняття і категорії:

- ✓ суспільство;
- ✓ етнос;
- ✓ нація;
- ✓ національна культура, національна побутова культура, звичай;
- ✓ традиція;
- ✓ обряд;
- ✓ ритуал;
- ✓ політична культура, правова культура;
- ✓ національний менталітет, національний характер, національна самосвідомість.

План заняття

1. Теоретичні проблеми взаємодії культури і суспільства.
2. Взаємодія суспільства і національної культури.

Література

1. Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма // Юность. — 1989. — №11.
2. Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? // Культура і життя. — 1989. — 24 січня.
3. Конинг А. Нация в истории и современность. — М., 1978.
4. Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990.
5. Культура і побут населення України. — К., 1991.
6. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури // Українська культура. — 1991. — №2.
7. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Підручник // Горбач Н.Я., Гелей С.Д. та ін. — Львів, 1992.

1. Суть взаємодії культури з суспільством, яка має діалектичний характер, виражається у таких аспектах: культура відображає стан морального здоров'я суспільства, рівень економічних і політичних свобод, характеризує його духовний потенціал. Культура функціонує за своїми специфічними законами, сягаючи корінням у традиції попередніх поколінь, синтезуючи позитивний досвід минулого з сучасним і тенденціями майбутнього. Певний тип суспільних відносин, економічний уклад, політичний режим, соціально-класова структура, етнічні і національні стосунки впливають на зміст і форми культурного процесу, з одного боку, а з другого — культура вносить відповідні корективи у духовну композицію суспільства, служить передумовою радикалізації і стабілізації всіх сторін суспільного буття і тим самим забезпечує відповідну рівновагу при переході його з одного історично-культурного стану в інший.

Конкретизуючи названі аспекти взаємодії культури з суспільством, слід сказати, що в першу чергу культура віддзеркалює перебіг суспільних процесів у певні історичні періоди. Шляхом виявлення культурних установок у праці, навчанні, політичній боротьбі, змаганні ідеологічних і наукових напрямків можна встановити не тільки ступінь живучості старих стереотипів, норм поведінки, тобто міру тяжіння до звичних способів самореалізації особи в рамках уже віджилих суспільних форм, але й моральну готовність людей подолати існуючі кризові явища, позбутися вад, які сковують поступ.

При висвітленні суспільних явищ на підставі культурологічних підходів важливо враховувати динаміку ціннісної переорієнтації під впливом створення правових умов для вільної діяльності людини, аналізуючи такі фактори:

- ✓ законодавче закріплення політичних, економічних і культурних прав людини і її моральна готовність до дії в рамках вільного волевиявлення;
- ✓ диференціація поглядів, переконань як на рівні міжособистісних контактів, так і на рівні соціальних груп;
- ✓ пріоритет демократичних, правових принципів над особистими чи корпоративними інтересами;
- ✓ прояви критичного осмислення фактів і процесів суспільної дійсності та пошук шляхів конструктивного вирішення проблем через механізми масової свідомості.

Кожен із названих підходів розкриває той культурний фон, на якому спостерігаються метаморфози в динаміці суспільного життя під кутом зору спроможності суб'єкта засвоїти розуміння свободи як культурної цінності. Коли людина чи організація з огляду на певні інтереси не хочуть відмовитись

від бюрократичних принципів діяльності, при цьому іменуючи себе патріотами та борцями за демократичні ідеали, їх цілком справедливо можна вважати носіями авторитарної культурної традиції.

Другий аспект взаємодії культури з суспільством розкриває закономірності її функціонування як відносно самостійної субстанції. Визначаючись суспільними відносинами і одночасно впливаючи на них, культура все ж має свої специфічні особливості розвитку. Це пояснюється тим, що культурний процес не завжди перебуває в прямій залежності від даного типу суспільства, він черпає свою енергію в традиціях культури минулого.

Тому часто спостерігається культурний ренесанс у тих країнах, які знаходяться на значно нижчому щаблі суспільного прогресу. Наприклад, Німеччина у ХІХ ст. помітно поступалась Англії і Франції щодо ступеня розвитку цивілізації, зате переважала їх у культурному рівні.

Прогрес у галузі культури здійснюється через механізм спадкоємності як способу репродукції складових культурного генофонду і новаторства, як способу продукування цінностей, співзвучних новітньому часу. Співвідношення між репродуктивним і новаторським моментами у соціокультурних рамках може мати такі варіанти:

- ✓ традиції і новаторство співіснують при домінанті традиційних елементів;
- ✓ традиції і новаторство активно взаємодіють, створюючи при цьому синтезований образ нової культури;
- ✓ традиційні норми активно витісняються, а нові ідеї, втративши зв'язок з минулим, не вписуються в нове культурне середовище, що може привести до занепаду культури.

Третій аспект взаємодії культури і суспільства передбачає аналіз деяких закономірностей впливу суспільних факторів на культуру, з одного боку, та ролі культурної бази в процесі революційних суспільних змін — з другого.

Серед суспільних факторів, що впливають на становлення культури, можна виділити: спосіб виробництва, політичний режим, соціально-класову структуру, становище індивіда в соціальній групі, яке характеризує міру вияву його індивідуальної свободи або залежності від колективних форм співжиття, ступінь сакралізації свідомості.

Спосіб виробництва визначає не тільки задоволення матеріальних потреб людини, але й міру вияву її творчих потенцій під кутом зору граничних можливостей історичного прогресу. Уявімо собі на мить розширення свободи особи до нинішніх масштабів у далекому минулому при тодішніх обмежених

можливостях виробництва. Це, безумовно, мало б трагічні наслідки для людства, бо парадокс культурного прогресу якраз у тому, що в стародавні часи при низькому рівні виробництва жорсткий позаекономічний примус відіграв позитивну роль, оскільки створював необхідний фундамент для вільної, культурно зорієнтованої діяльності лише незначної частини суспільства. Таким чином, досягнення культури базувались не тільки на свободі людини, але й на позаекономічному примусі, обумовленому як історично обмеженими можливостями виробництва і споживання, так і границями сприйняття та розуміння людьми суті природного і суспільного середовища.

Піднесення культури хоч і залежало від способу виробництва матеріальних благ, але в значно більшій мірі визначалося типом державності, політичним режимом. Демократичний суспільний і державний устрій завжди створює сприятливі умови для духовного поступу, розвитку творчих потенціалів особистості, орієнтації громадської поведінки в рамках моральних і правових норм. І навпаки, тоталітарний режим паралізує духовне життя, культивує в масових масштабах споживацький егоїзм, політичну інфантильність і правовий нігілізм.

Соціально-класова структура суспільства визначає певну ієрархію культурних цінностей і норм, сприяє змаганням культурних напрямків, що виражають естетичні уподобання різних соціальних груп. В залежності від характеру соціально-класової структури (динамічна чи статична, ієрархічно-вертикальна, замкнута чи відкрита, диференційована чи монолітна) можна говорити про ступінь рухомості культури, її здатності вийти не тільки за національні рамки, але й за рамки існуючого типу суспільних відносин. Чим більша динамічність і диференційованість суспільної структури, тим сильніші живильні джерела культурної творчості, тим кращі передумови для зближення і взаємодії культурних типів.

Хоч уже на ранніх історичних етапах культура відображала класову специфіку суспільства, проте це не означає, що її творцем був якийсь один клас чи соціальний стан. У культурному творенні брали участь представники різних соціальних прошарків, які репрезентували різноманітні течії, напрямки, відмінні за соціально-класовою формою, але близькі за своєю культурологічною суттю.

Зміст культури обумовлений також становищем індивіда в суспільстві під кутом зору пріоритету приватного чи колективного. Досвід історії свідчить, що колективні форми співжиття порівняно з приватними забезпечували значно гірші умови для поступу цивілізації і культури, оскільки вони паралізували

ініціативу людини, сковували персональну відповідальність, ослаблювали внутрішні пружини самореалізації і самоідентифікації особи. Однак сказане не має універсального значення, а стосується тільки певних історичних періодів і окремих регіонів. Наприклад, у наш час спосіб життя і мислення, який базується на колективізмі в органічному поєднанні з вільною підприємницькою діяльністю і демократичними інституціями, виявився більш сприятливим для історичного і культурного прогресу людства, ніж спосіб з явно вираженим приватним спрямуванням. Підтвердження тому — розвиток Японії порівняно із США, які мають значно слабші історичні традиції колективних форм співжиття. Пошуки оптимального співвідношення колективного і приватного в сучасному типі суспільства є актуальною проблемою.

Кожна культура черпає сакральний (священний) зміст у джерелах суспільної свідомості. Від ступеня сакралізації суспільної свідомості або її секуляризації (звільнення від релігійного) залежить співвідношення священних і прагматичних моментів у культурній архітектоніці. Історичний досвід вчить: коли із свідомості витісняться елементи сакрального смислу і вона наповниться тільки елементами реально-прагматичного смислу чи навпаки, культурний процес може загальмуватись. У першому випадку повна секуляризація призводить до орієнтації людей на прагматичні цінності, сприяє міщанському способу їх існування і в кінцевому результаті веде до втрати культурного смислу соціального буття; в другому — повна сакралізація спонукає до войовничого фанатизму або абсолютного зречення існуючого суспільного порядку, що також є антикультурним за своєю суттю. Треба мати на увазі, що сакралізованого вигляду можуть набрати не тільки істинні ідеї (ідея бога, справедливості), але й хибні (ідея “царства божого” на землі, національної виключності). Животворним джерелом культурного розквіту є лише гармонійне поєднання сакралізованих істин, гуманних цінностей і елементів розумного прагматизму.

У тій мірі, у якій суспільство формує культуру, сприяючи її розквіту чи спричиняючи занепад, культорогенні фактори, фіксуючи перебування народу на певній стадії суспільного прогресу, служать передумовою революційного оновлення суспільства. Без достатнього духовно-культурного потенціалу суспільство не спроможне перейти на якісно новий виток свого розвитку, а за несприятливих обставин може бути відкинуте далеко назад. У тих країнах, де культурне середовище було пронизане авторитарно-патріархальними традиціями, стереотипами сервілізму й ідолопоклонства, на руїнах деспотизму швидко виростили тоталітарні режими. Це пояснюється тим, що народи, які

довгий час перебували в стані іноземного або тоталітарного поневолення, не могли витворити резерв культурно-духовних сил, здатних протистояти авторитарному мисленню й тоталітарним структурам. Звідси випливає, що тоталітарний суспільний і державний устрій є своєрідним відхиленням свідомості мас, які, прагнучи свободи і соціальної справедливості, але недостатньо розуміючи їх істинний смисл, намагаються швидко й рішуче знищити бастіони деспотизму і в результаті вручають свою долю ще більш підступному монстру. Так, сьогодні народи Середньої Азії й Закавказзя, які зазнали більш відчутних духовних деформацій, інтенсивної ентропії культуротворчої енергії, з великими труднощами й соціальними ексцесами переходять на засади побудови цивілізованого суспільства. Для народів Прибалтики, яким вдалося зберегти національно-культурні цінності менш ушкодженими, легше не тільки стабілізувати ситуацію, а й значно радикальніше реформувати суспільне життя. Отже, вплив культури на суспільство слід розглядати як запоруку відвернення загрози реанімації тоталітаризму, попередження національних конфліктів, збереження соціальної рівноваги при переході на принципово нові суспільно-політичні засади, очищення від догм минулого.

Аналіз загальних закономірностей впливу культури на суспільство буде не повний, якщо не з'ясувати специфіки їх переломлення через національні відносини, національну культуру.

2. Необхідно вирішити проблему взаємодії етнічних і національних факторів із культурою. Для цього варто попередньо з'ясувати такі поняття як “етнос” і “нація”.

Під етносом (з грецької — народ, плем'я) слід розуміти стійку спільність людей, що історично склалась на певній території, має відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну свідомість. Значно важче визначити поняття “нація”, оскільки у багатьох теоріях і концепціях воно трактується по-різному. Крім того, немає єдиного підходу щодо виділення суттєвої ознаки, на основі якої можна провести грань між етнічним і національним.

У німецькій класичній філософії, зокрема у Г.В. Гегеля, нація розглядається як “дух народу”, який набув цілісності й завершеності в державі. За расистськими теоріями, сутність нації виражається в особливому “народному дусі”, “національному характері”, який в основі своїй базується на спільності походження, крові, раси. У соціально-психологічних теоріях головними атрибутами нації вважаються національні почуття, національна воля. Теорії

культурологічного спрямування трактують націю як історично-культурну спільність, у рамках якої культурною «здатністю» наділена тільки творча еліта. У марксистській теорії суттєвою ознакою нації є спільність економічного життя: народ зникає лише в умовах розвитку капіталізму, коли сформувався єдиний загальнонаціональний ринок. Не відкидаються й інші важливі ознаки — спільність території, психологічного складу, культури. Привертають увагу течії, що виділяють державу як головний фактор формування нації. Згідно з цими теоріями, народ стає нацією лише в умовах державного існування.

Враховуючи сказане слід визнати, що економічний і державний фактори є важливими атрибутами для розрізнення понять “нація” і “етнос”. Єдиний ринок і держава формують таку історичну спільність, в якій усі складники, притаманні етносу переломлюються через політико-державницьку свідомість. Отже, основні відмінності між народом і нацією полягають в наступному:

- ✓ нація є вищий етап розвитку народу, коли завдяки спільному розвитку і державі формується усвідомлення національної приналежності;
- ✓ нація об’єднує й народи, які не є автохтонами на даній території;
- ✓ у нації всі ознаки етносу набувають значно досконалішого розвитку.

Поняття нації й національної культури перебувають у такому ж співвідношенні, як поняття культури і суспільства взагалі. Тому національну культуру можна визначити як історичну просторово-часову величину виміру морально-духовної сили нації, інтелектуальних ресурсів, соціальних резервів з точки зору перспектив розвитку світової цивілізації. Національна культура охоплює спектр різноманітних чинників національного життя — географічних, господарських, побутових, мовно-духовних, політико-державних, які забезпечують збереження і відтворення генофонду, сприяють утвердженню національної свідомості, інтегрують націю у світову співдружність народів. Відповідно до цього в структурі національної культури виділяються такі елементи: культуроформуючі фактори географічного середовища і господарства, побутова культура, політична і правова культура, духовна культура. Такий підхід до структури національної культури дає можливість розкрити національну специфіку у важливих сферах суспільного життя. Проте національна культура характеризує ті феномени національного життя, які мають більш інтегральний і синтезований вигляд, закладають духовні підвалини для всіх напрямків національно-культурного процесу. До них можна віднести національний характер, національну свідомість, національний менталітет. Географічний фактор особливо проявляється на початку становлення етносу і його культури.

Він сприяє оформленню етнічної специфіки суспільної організації, виробляє відповідні стандарти національно-культурної адаптації людини, закладає генофонд національного характеру і менталітету. М. Бердяєв, вказуючи на цей момент, підкреслює залежність російської душі, для якої притаманна велич натури, устремління в безкінечність, широти безмежності її просторів. Деспотичний характер російської держави також був обумовлений характером географічного середовища, оскільки існувала необхідність у сильних централізованих структурах для оформлення в єдине ціле строкатості і неосязності природних ландшафтів. Під впливом природного середовища формується душевний склад людини, виробляються різноманітні форми комунікації, які забезпечують етнічну специфіку світовідчуття і світосприймання.

Описуючи безпосередній зв'язок наших предків з природою, І. Крип'якевич відзначав її величезний вплив на формування у них світоглядних орієнтирів і патріотичних відчуттів: "Давня людина жила в тісних зв'язках з природою і як її господарські заняття, так і весь світогляд єдналися з явищем природи... Вся земля була освячена присутністю богів. І це тісно зв'язувало людину з рідною країною, відтворювало в ній любов до батьківщини".

Географічний фактор зберігає сильний культуротворчий потенціал протягом усієї історії народу і нації, він є тим невичерпним матеріалом, з якого творяться всі культурні форми і завдяки якому зберігаються національна унікальність і самобутність культурного процесу.

Під впливом географічного фактора витворюються схожі господарсько-культурні типи серед народів, що живуть у подібних природних і соціально-економічних умовах.

В рамках господарсько-культурного типу в органічній єдності перебувають усі елементи: традиційні види господарської діяльності, структура виробництва, зафіксований у знаннях і навиках людей технологічний досвід, а також відповідна система цінностей трудової мотивації. За названими параметрами можна виявити генетичне ядро, що є домінантою в подальшому розвитку національних особливостей господарської культури народу і сприятливою передумовою для обміну між спорідненими культурами різних народів. Так, висока землеробська культура українського народу, що бере свій початок з мотичного землеробства доби неоліту (IV тис. до н. е.), була провідним культуротворчим фактором його життєдіяльності на всіх етапах історичного розвитку. У структурі господарської культури цементуючим елементом є національно-світоглядна основа трудової мотивації. Лише зберігаючи і закріплюючи цю основу, народ може досягти економічного розквіту. Саме

вірність віковим трудовим традиціям, органічно пов'язаним з ритуальними культами, допомогла японському народові здійснити економічне чудо. На Україні труд завжди пов'язувався з християнськими символами. Образи Христа, що “іде за плугом”, і діви Марії, що “їсти приносить”, сприймалися хліборобами як вияв Божої благодаті в їх повсякденному спілкуванні з з емлею-годувальницею.

Специфіка національної культури проявляється не тільки у традиційних видах господарської діяльності, але й у всіх сферах сучасної економіки: виробництві, обміні, споживанні, розподілі й управлінні. Скажімо, якщо шведи досягли високого рівня в розподілі національного продукту, американці традиційно сильні в менеджменті, то японці перевершили всіх ефективною функціональною системою трудової мотивації.

Необхідною умовою «окультурення» сучасної економіки є вільна підприємницька діяльність. Тільки економічна свобода в поєднанні з національною культурно-господарською традицією здатні витворити такий тип культурного господаря, для якого культурно-національний аспект товару буде не менше значити, ніж економічний. Досвід сучасних цивілізованих країн показує, що дух вільного підприємництва поступово орієнтує зміст виробництва і споживання на етнічні цінності. При цьому, аби не втратити національну самобутність у бурхливому процесі інтернаціоналізації та інтеграції, національна економіка мусить шукати оптимальні резерви виходу на передові рубежі науково-технічного прогресу у джерелах вітчизняної і світової культури. Ось чому на Заході в школах бізнесу велика увага приділяється вивченню предметів гуманітарного циклу як національного, так і світового рівня. Наприклад, працівник торгівлі володіє декількома іноземними мовами, знаннями в галузі історії, соціології, теорії економічних учень, географії зарубіжних країн.

Отже, національна культура в сфері господарського життя не тільки забезпечує органічний зв'язок господарсько-культурної традиції з модерними галузями економіки, але й збагачує мозаїку світового культурного процесу дорогоцінними каменями з національним відблиском.

Національна побутова культура, функціонуючи за межами виробничої і суспільно-політичної діяльності, включає в себе засоби задоволення потреб людини у їжі, одязі, житлі, охороні здоров'я, а також різні механізми засвоєння духовних благ, мереж закладів відпочинку, спілкування, розваг, сімейні і родинні відносини. Вона охоплює як матеріальні елементи, так і широкий спектр духовних явищ: фольклор, народне образотворче мистецтво, народні

філософські знання, релігійні вірування. До матеріальних чинників можна віднести домашні промисли, ремесла, традиційний гужовий транспорт, типи поселень та різновиди народного житла, його інтер'єр, господарський двір, народний одяг, харчування. Всі названі складники мають етнічну і національну специфіку. Взяти хоча б систему харчування: набір харчових продуктів, способи їх обробки, приготування страв, харчові обмеження, режим повсякденного харчування, асортимент обрядових страв. Та й самі широковживані терміни “національна кухня”, “національний одяг” переконливо свідчать про національний характер побуту.

Важливим чинником побутової культури є звичаї, традиції, обряди, ритуали, які, поєднуючись з відповідними матеріальними елементами, виражають глибокий духовний смисл.

Завдяки певному консерватизмові, яким відзначається побутова культура, забезпечується ефективна дія механізму культурної спадкоємності, без якого неможливий розвиток нації. Правда, деякі компоненти побуту набувають рудиментарної форми, стають анахронізмом до вимог часу. Скажімо, викрадення нареченої чи викуп за неї, що мають місце в побуті закавказьких народів, у сьогоdnішніх умовах сприймаються вже як явища антикультурного гатунку. Суть культури полягає в тому, щоб шляхом розумного селекційного відбору здійснювати синтез позитивних моментів сучасного в побутовій сфері. Таким чином, побутова культура, маючи глибокі народні корені і розгалужені систему судин, по яких циркулюють культурні потоки широких верств народу, є одним із головних факторів національної самоідентифікації.

Політична культура характеризує стан і функціонування політичної системи з точки зору вираження і гармонізації інтересів різних соціальних категорій, забезпечення організації господарського і духовного життя народу, гарантування прав і свобод громадян, захисту національних інтересів на міжнародній арені.

Дія політичної культури поширюється на такі елементи політичної системи, як держава, право, відносини між соціальними групами, партіями. Національна специфіка політичної культури полягає в тому, що вона, по-перше, синтезуючи різні складники духовного життя під кутом зору національного інтересу, забезпечує консолідацію соціальних верств народу в боротьбі проти іноземного поневолення; по-друге, акумулюючи політичний досвід своєї нації й інших народів, спрямовує процес будівництва держави у відповідності з національно-культурними традиціями і тенденціями розвитку політичних систем у масштабах світової цивілізації.

Держава, будучи продуктом розвитку національної культури, одночасно служить передумовою культурного прогресу. Якщо державні інститути є логічним витвором тенденції розвитку національно-культурної традиції, то вони зберігають свою міцність протягом століть. Так, в Англії старовинні політичні традиції в формі королівської влади і палати лордів вплетені в сучасні державні структури й успішно функціонують у сьогоднішніх умовах. Це пояснюється тим, що в Англії давній інститут влади — парламент — є органічним складником національної культури, в той час як в інших країнах він залишається лише ознакою цивілізації. Тому сьогодні у процесі побудови української демократичної держави необхідно не тільки врахувати політичний досвід Заходу, а використовувати демократичні традиції державного і громадського життя нашого народу.

Політична культура як елемент національної культури може втратити свій вплив на суспільство у випадках, коли народ не має держави або коли держава перебуває в стадії тоталітарного чи авторитарного режиму. Тоталітарна держава можлива при відсутності громадянського суспільства як сукупної суспільної опозиції до неї. Громадянське суспільство, включаючи цілий спектр недержавних інституцій (партій, рухів, вільних профспілок, підприємницьких і просвітницьких організацій), не тільки формує органи влади і управління, а й впливає на їх діяльність для адекватного вирішення суспільних потреб, сприяє поступу правової самосвідомості. Отже, діалектична взаємодія держави громадянським суспільством розширює вплив політичної культури на всі сторони національного життя. На підставі сказаного можна зробити висновок, що національно-творчий потенціал політичної культури перебуває у прямо пропорційній залежності від громадянського суспільства і обернено пропорційній від держави.

Правова культура нерозривно пов'язана з політичною і має аналогічні структуру та сферу застосування, однак, на відміну від неї, включає в себе механізм правотворчої діяльності, носить яскраво виражений нормативний характер. Необхідною умовою правової культури є розуміння права як суспільно необхідного самообмеження суверенітету особи в ім'я її власної свободи, свободи інших людей.

Основою права для європейських народів стала римська правова традиція, виражена в принципі “Закон суворий, але він — закон”. Ця особливість підкреслює національний характер правової культури, оскільки висока правоздатність народу знаходиться біля старовинних джерел звичаєвого державного права.

Національна духовна культура реалізує свій зміст через мову, філософію, науку, релігію і мистецтво.

Мова є становим хребтом національної культури, засобом людського спілкування, мислення і самовираження у різноманітних формах духовного виробництва і споживання. Крім того мова — специфічний національний засіб збереження і передачі соціокультурної інформації, управління поведінкою людей. Будучи формою об'єктивації мислення людини, мова забезпечує творчий процес у науковій і мистецькій діяльності. Чим ширша сфера застосування національної мови у всіх ділянках суспільного життя, тим сильніший культуротворчий потенціал народу, тим вищий його духовний розквіт.

Національна специфіка філософії полягає в тому, що вона черпає свій зміст із джерел народної мудрості, яка знаходить яскравий вираз у міфології, легендах, піснях, казках, віруваннях тощо. Філософські проблеми походження світу і самої людини, питання про смерть і безсмертя, про сенс людського життя поставлені ще в міфології раннього етапу становлення етносів. Розвинута міфологічна свідомість народу закладає фундамент для його філософського мислення. Наприклад, високий зміст античної філософії обумовлений перекладом на філософську мову багатої на світоглядні проблеми давньогрецької міфології.

Філософія як сфера теоретичного розв'язання світоглядних проблем, на відміну від інших наук, не може верифікувати свої дослідження, вона лише крізь призму національного світовідчуття і світосприймання задовольняє прагнення людини збагнути смисл вищих моральних цінностей, граничних начал буття в певних історичних координатах. Зміна цих координат обумовлює і зміну характеру філософського осмислення світу.

На національну специфіку філософії вказував Д. Чижевський, вбачаючи національні особливості у формі вияву філософських думок, у методах філософського дослідження та в побудові системи філософії.

Форма вияву філософських думок є найбільш зовнішня національна риса у філософії. Наприклад, для англіїців властиве прагнення до простоти і пропорцій, для французів — до симетрії і схематизму, а для німців — відкриття “діалектичних моментів”. Емпіричний та індуктивний методи характерні для англійської філософії, раціоналістичний метод — для французької, для німецької ж — трансцендентальний і діалектичні методи. Що стосується побудови філософських систем, то можна говорити про максимально цінні або помилкові національні ідеї. Йдеться про те, наскільки та чи інша національна

філософська система зможе зберегти актуальність для розвитку світової культури.

Дещо інше значення в системі національної культури має наука. Вона може розвиватись на базі як національних, так і міжнаціональних, навіть так званих мертвих мов, як-от латинської, старослов'янської. Проте відносна мовна індиферентність науки зовсім не виключає необхідності вироблення національної наукової термінології — і не лише для освіти, а й для збагачення духовного життя народу. Національний аспект науки проявляється також у пріоритетах наукових розробок та відкриттів у провідних галузях науково-технічного прогресу. На відміну від природничих і технічних наук, гуманітарні науки мають добре виражену національну специфіку. Особливо це стосується історії, яка відіграє велику роль у формуванні історичної пам'яті, національної самосвідомості. Незнання історії свого народу породжує такі явища, як манкуртство (втрата представниками етносу своєї родової пам'яті) і маргінальність (пограничне перебування людини між різними культурно-національними середовищами).

Релігія і церква у контексті національної культури виконують роль морального регулятора суспільних відносин, інтегратора всіх духовних чинників національного життя в єдине ціле, що складає ядро національного характеру, роль хранителя народних звичаїв і традицій, захисника національних інтересів у найтяжчі періоди історії. Історія нашого народу переконливо показує, що українська православна церква була не тільки культуротворчою, але й консолідуючою силою нації у її визвольних змаганнях XVII ст. Релігійна ідеологія, будучи в ті часи домінантним фактором національної культури, зуміла відобразити національні потреби й інтереси, спрямувати національно-визвольний рух у русло державотворення. Теж саме можна сказати і про роль греко-католицької церкви в Галичині: значною мірою завдяки їй вдалося зберегти національну ідентичність. Вихід багатьох народів на світову арену зумовлений у першу чергу тим, що вони залишилися вірними своїй національній церкві. Євреї, розсіяні по цілому світу, не втратили свого національного завдяки національно-релігійним ідеям.

Мистецтво ще глибше пронизує весь духовний уклад народу, оскільки специфіка художнього відображення дуже тісно пов'язана з національним менталітетом і характером. Митець, шукаючи ідеал краси, добра, істини в рідній природі і душі народній, творить світ художніх образів у відповідності з усім багатством національного буття. Художній геній здатний якнайповніше виразити дух нації. Прикладом цього є творча діяльність Т.Г. Шевченка, який

зумів воскресити героїчний дух старовини, пробудити народ до боротьби за свої права.

Мистецтво — показник величі кожної нації. Недаремно Ф. Шіллер твердив: якби німці мали свій театр, то вони стали б нацією, яка викликала б широкий резонанс у світі. Сьогодні в Україні цілісність мистецтва розглядається як запорука цілісності національної культури. Щодо цього ідеалом можуть служити українське бароко XVII ст. і український авангард 20 рр. XX ст., в яких з великою глибиною проявився синтез усіх культурних напрямків.

Основою і сплавом усіх складників національної духовної культури вважають національний менталітет, національний характер і національну самосвідомість.

Національний менталітет характеризує спосіб мислення народу, його душевний стан. Менталітет здебільшого охоплює сферу інтелектуальних явищ.

Національний характер являє собою сукупність психологічних, емоційно-чуттєвих чинників націй.

Враховуючи головні елементи національної культури можна визначити такі закономірності її цілісного функціонування: відтворення в повному обсязі всіх традиційних культурних чинників; розвиток різноманітних модерних мистецьких стилів, течій, напрямків на всіх рівнях духовної архітектоніки; забезпечення органічного зв'язку складників національної культури з менталітетом і характером народу; формування синтезуючого ядра всіх складових національного культурного процесу; виховання світоглядних орієнтацій як духовної основи системи трудової мотивації; забезпечення діалектичної взаємодії господарських, політичних і культурних процесів.

Культурні здобутки кожного народу є вагомим вкладом у світову скарбницю культури. Загальнолюдські цінності культури існують тільки через національні, і втрата будь-якої національної культури, навіть малочисельного народу, є значною втратою для людства.

Рівень національної культури залежить від історичної долі народу, політичного режиму, геополітичного становища, географічних факторів і, нарешті, від того, чи володіє народ національною свободою і державним суверенітетом. Таким чином, усі складники суспільного життя, сформовані через призму національних відносин, знаходять своє відображення у змісті і формі національної культури.

Запитання і завдання для самостійної роботи

Назвіть основні аспекти взаємодії культури з суспільством. Поясніть їх.

- 1. Які на вашу думку основні причини культурного піднесення?*
- 2. Проаналізуйте етимологію слів “етнос” і “нація”.*
- 3. У чому проявляється специфіка національної культури?*
- 4. Назвіть головні елементи національної культури.*
- 5. Від чого залежить рівень національної культури?*

Теми рефератів

- 1. Культура і суспільство.*
- 2. Культура і людина в контексті соціально-економічного розвитку суспільства.*
- 3. Національна культура сучасної України.*
- 4. Людство в XXI ст.*

Навчальне видання

ЛИСЕНКО Майя Станіславівна

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

*(для студентів 2 курсу денної форми навчання
за напрямом підготовки 6.170202 «Охорона праці»)*

Відповідальний за випуск *Ю. А. Беліков*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарова*

План 2014, поз. 85Л

Підп. до друку 31.03.2014
Друк на ризографі
Зам. №

Формат 60 x 84/16
Ум. друк. арк. 6,9
Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002
Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4705 від 28.03.2014